мәсы, конститусија нормаларына һәрмәт мүнасибәтләринин формалашдырылмасы үзрә, мәктәблиләрин һүгуг сәнәдләрини тәһлил етмәк, факт вә һадисәләрә һүгуги вә әхлаги гиймәт вермәк, һүгуг терминләриндән дүзкүн истифадә етмәк бачарыгларынын инкишаф етдирилмәси үзрә ишини давам етдирмәјә имкан јарадыр.

Әсас анлајышлар вә идејалар: совет сосиалист үмумхалг дөвләти, совет сосиалист үмумхалг һүгугу, ганун, конститусија, сосиалист өзүнүидарәси, сосиалист дөвләтинин истисмарчы дөвләтә тамам зидд олмасы, сосиалист дөвләти вә һүгугунун буржуа дөвләти вә һүгугундан көклү үстүнлүкләри.

Дәрсин планы:

1. Совет дөвләти вә һүгугунун мәһијјәти вә вәзифәләри. Сосиализм вә истисмарчы чәмијјәтдә дөвләт вә һүгугун әсаслы фәргләри. Совет дөвләт органлары.

2. ССРИ-нин ичтимаи гурулушунун, игтисадијјат вә сијасәтинин әсаслары.

3. ССРИ вәтәндашларынын һүгуглары, азадлыглары вә вәзифәләри.

4. Совет һүгугу вә коммунист әхлагы.

Суаллар вә тапшырыглар: дөвләт (конститусија) һүгугу нәдир? Совет сосиалист дөвләтинин истисмарчы дөвләтдән әсаслы фәргләри нәдән ибарәтдир? Нә үчүн сосиалист дөвләти јени типли дөвләтдир? Совет сосиалист дөвләтинин әсас вәзифәси вә истигамәтләри һансылардыр? Һәмин вәзифәләри һәјата кечирән дөвләт вә идарә органларынын адыны чәкин. Дөвләтимизин мәһијјәти онун рәмзләриндә нә үчүн әкс олунмушдур? Дөвләт органларынын идарә органларындан фәрги нәдән ибарәтдир? Совет дөвләтиндә Сов.ИКП-нин ролуну характеризә едән мүддәалары ССРИ Конститусијасында тапын. Нә сәбәбә ССРИ Конститусијасы нәинки вәтәндашларын һүгугларыны садалајыр, һәм дә онларын һәјата кечирилмәсинә верилән тә'минатлары да көстәрир? Нә үчүн вәтәндаш төрәфиндән конститусија вәзифәләринин јеринә јетирилмәси онун һүгугларынын һәјата кечирилмәсинин әсасыдыр? Һүгуг илә әхлагын охшар вә фәргли чәһәтләринин әсас әламәтләри һансылардыр?

Белә бир вариант мүмкүндүр: үмумиләшдирмәјә бир дәрс верилир, галмыш саатдан исә ән чәтин дәрсләрдән биринин материалыны өјрәнмәк үчүн истифадә едилир.

●

I јарымилдә чоғрафија дәрсләринин тәхмини тематик планлашдырылмасы*

ФИЗИКИ ЧОҒРАФИЈАНЫН БАШЛАНҒЫЧ КУРСУ

II БӨЛМӘ

ЈЕРИН ТӘБӘҒӘЛӘРИ (39 саат)

Өјрәнилмәсинин тәхмини вахты: нојабр-декабр.

1-чи мөвзу. Литосфер (9 саат)

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Јерин әсас релјеф формалары, Јер габығынын һәрәкәт нөвләри, өз мәһәллинин релјефинин, дағ сүхурларынын өзүнәмәхсуслуғу һаггында шакирдләрә билик вермәк.

2. Харичи әламәтләринә көрә чөкүнтү вә магматик сүхурлары фәргләндирмәк; дағлары вә дүзәнликләри хәритәдә көстәрмәк, чоғрафи мөвгеләрини, онларын дәниз сәвијјәсиндән олан һүндүрлүјүнү мүәјјән етмәк бачарығыны формалашдырмаг.

3. Релјефин вә Јер габығынын даими инкишафы һаггында дүнјакөрүшү идејасыны формалашдырмаг.

4. Тәбиәт үзәриндә мүшаһидәләр заманы нәзәри биликләри практикада тәтбиг етмәји мәктәблиләрә өјрәтмәк.

Тә'лим васитәләри: минераллар вә дағ сүхурлары коллексијасы, пајлама нүмунәләри дәсти, «Зәлзәлә» д/ф, «Вулканлар», «Дүзәнликләр» к/фр., «Дағлар» к/ф.

Истинад биликləри вә бачарыглары: сәтһ формалары, өз мәһәллинин дағ сүхурларынын хүсусијјәтләри һаггында биликләр.

1-чи дәрс. **Јерин дахили гурулушу.**

Мәзмуну: Јерин дахили гурулушу, јер дәринликләринин өјрәнилмәси үсуллары.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили: 1. Јерин дахили гурулушунун мүәллим төрәфиндән изаһы. 2. Дәрслијин мәтни вә «Јер күрәсинин дахили гурулушу» шәкли илә иш. 3. Јер дәринликләринин өјрәнилмәси үсуллары һаггында мүәллимин изаһынын мәнимсәнилмәси. Параграфын сонундакы тапшырыгларын јеринә јетирилмәси.

2-чи дәрс. **Јер габығыны әмәлә кәтирән сүхурлар.**

Мәзмуну: «Литосфер» анлајышы, магматик вә чөкүнтү сүхурлар.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. «Литосфер» анлајышынын әсас әламәтләринин мәнимсәнилмәсинә јөнәлдилән мүсаһибә. 2. Дағ сүхурлары нүмунәләри илә иш: магматик вә чөкүнтү сүхурларын әламәтләринин мүәјјән едилмәси. 3. Параграфын мәтни әсасында дәрсин гыса ичмалынын тәртиб едилмәси.

3-чү дәрс. **Јер габығы вә онун һәрәкәти.**

Мәзмуну: Јер габығы вә онун һәрәкәти, зәлзәләләр.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Јер габығынын һәрәкәт нөвләри һаггында мүәллимин сөһбәти. 2. «Зәлзәләләр» д/ф бахыш вә ејни заманда онун мәзмуну планынын тәртиб едилмәси. Өјрәнилән һадисәләрин сәбәбләринин шакирдләр төрәфиндән изаһ едилмәси.

4-чү дәрс. **Вулканлар, исти булаглар, гејзерләр.**

Мәзмуну: Вулканлар, исти булаглар, гејзерләр.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Вулканларын, гејзерләрин, исти булагларын әмәлә кәлмәси сәбәбләринин мүәллим төрәфиндән изаһ едилмәси. 2. «Вулканлар» к/ф бахыш (планын тәртиб едилмәси, мүәллимин суалларына чаваб верилмәси, вулканларын пүскүрмә сәбәбләринин изаһы). 3. Јер габығы һәрәкәтинин мүхтәлиф нөвләри һаггында әввәлчәдән тапшырыг алмыш шакирдләрин чыхышы.

5-чи дәрс. **Јер релјефинин әсас формалары.**

Мәзмуну: Јер релјефинин әсас формалары: дағлар вә дүзәнликләр.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Јер релјефинин әсас формалары илә танышлыг. 2. «Гуру сәтһинин формалары» д/ф илә иш: Јер релјефинин әсас формаларынын характерик хүсусијјәтләринин ашкар едилмәси. «Дағлар вә дүзәнликләр» анлајышларынын әламәтләринин мәнимсәнилмәси. 3. 9 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси: өјрәнилән објектләрин контур хәритәдә чәкилмәси.

6-чы дәрс. **Дағларын вә дүзәнликләрин дәјишмәси.**

Мәзмуну: Јер габығынын һәрәкәти вә харичи просесләр нәтичәсиндә дағларын вә дүзәнликләрин дәјишилмәси.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Мүәллимин сөһбәти әсасында дағларын вә дүзәнликләрин дәјишмәси сәбәбләрини мәнимсәјирләр. 8 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси: хәритә үзрә дағларын вә дүзәнликләрин мөвгејинин, онларын һүндүрлүјүнүн, чоғрафи координатларынын мүәјјән едилмәси.

7-чи дәрс. **Дағларын вә дүзәнликләрин һүндүрлүјә көрә фәргләри.**

Мәзмуну: дағларын вә дүзәнликләрин һүндүрлүјүнә көрә фәргләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. ССРИ-нин физики хәритәсилә иш: шакирдләр дағларын вә дүзәнликләрин һүндүрлүјә көрә фәргләнмәси һаггында мүстәгил нәтичә чыхарырлар. 2. «Дүзәнликләр» к/ф вә «Дағлар» к/ф бахыш, онларын мәзмуну әсасында шакирдләр мүстәгил сүрәтдә дағларын вә дүзәнликләрин һүндүрлүјә көрә фәргләнмәси сәбәбләрини изаһ едирләр.

8-чи дәрс. **Өз мәһәллинин релјефинин хүсусијјәтләри.**

Мәзмуну: өз мәһәллинин релјефинин, дағ сүхурларынын өзүнәмәхсуслуғу вә онлары шәртләндирән сәбәбләр; инсанын тәсәррүфат фәалијјәти үчүн өз мәһәллинин релјефинин хүсусијјәтләринин әһәмијјәти.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. ССРИнин физики хәритәси үзрә өз јашајыш мәнтәгәсинин јеринин вә онун мүтләг һүндүрлүјүнүн мүәјјән едилмәси. 2. Өз мәһәллинин релјефинин хүсусијјәтләри һаггында пајыз екскурсијасы заманы газанылмыш биликләрин төкрарланмасы. Бу хүсусијјәтләри шәртләндирән сәбәбләрин мүәллим төрәфиндән изаһ едилмәси. 3. Шакирдләр инсанын тәсәррүфат фәалијјәтиндә өз мәһәллинин релјефи һаггында биликләрин әһәмијјәтини мүстәгил сүрәтдә сүбут едирләр.

9-чу дәрс. **«Литосфер» мөвзусу үзрә биликләрин үмумиләшдирилмәси.**

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Јер релјефинин әсас формалары, јер габығынын һәрәкәт нөвләри һаггында биликләрин төкрарланмасы. 2. Дағ сүхурлары нүмунәләри илә иш: характерик әламәтләрин ашкар едилмәси, әмәләкәлмә шәраитинин изаһы. 3. Чалышмаларын вә дәрслијин тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. ССРИ-нин физики хәритәси үзрә релјефин әсас формаларыны мүәјјән един вә онлары адландырын.

2. «Литосфер», «дағлар», «дүзәнликләр» анлајышларына тә'риф верин.

3. Сүбут един ки, јер габығы даими һәрәкәтдәдир. Онун һансы һәрәкәт нөвләрини билирсиниз?

4. Харичи просесләрин тә'сири алтында дағлар вә дүзәнликләр нечә дәјишир?

5. Өз мәһәллинизин релјефинин әсас хүсусијјәтләрини дејин. Онлардан нечә истифадә едирләр?

6. Сизин мәһәлдә һансы фајдалы газынтылар чыхарылыр? Онлардан нечә истифадә олунур?

7. Вулканларын пүскүрдүјү атмосфер һиссәсиндә һансы дәјишикликләр мүмкүндүр?

8. Океан дибинин релјефини дәјишдирән просесләр гурунун релјефини дәјишдирән харичи просесләрдән нә илә фәргләнир?

9. Јералты сәрвәтләр вә јер сәтһи өлкәмиздә нечә горунур?

МАТЕРИКЛӘРИН ВӘ ОКЕАНЛАРЫН ЧОҒРАФИЈАСЫ

II БӨЛМӘ

Материкләрин вә океанларын тәбиәтинин мүхтәлифлији (7 саат).

Өјрәнилмәсинин тәхмини вахты: сентјабр-октјабр

1-чи мөвзу. Тәбии комплекс.

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Гурунун вә океанын тәбии комплексләри һаггында шакирдләрә билик вермәк; шималдан чәнуба, дағ әтәкләриндән зирвәләрә, океан саһилләриндән материкләр-

* Әввәли мәчмуәнин 5 вә 6-чы (1987-чи ил) нөмрәләриндә.

рин дәринликләринә доғру һәрәкәт етдикчә характерик тәбии комплексләрин нөвбәләнмәси хүсусиҗҗәтләрини ачмаг. Тәбии комплекс һаггында анлаҗышы формалашдырмаг.

2. Гуруда вә океанда тәбии комплексләрин нөвбәләнмәси сәбәбләринин изаһыны шакирдләрә әҗрәтмәк әсасында тәбиәтин бүтүн компонентләринин гаршылыглы әлагәси вә гаршылыглы тә'сири һаггында дүнјакөрүшү идеҗасыны формалашдырмаг.

3. Шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк: мүхтәлиф тәбии комплексләри мүгаҗисә етмәји, охшар вә фәргли әламәтләри үзә чыхармағы, онларын сәбәбләрини изаһ етмәји өјрәтмәк.

Тә'лим васитәләри: Јерин ајры-ајры күшәләринин тәбиәтини әкс етдирән тәдрис шәкилләри, «Материкләрин битки вә һејванлар аләми» чәдвәлләри, материкләрин тәбиәти, әһалиси һаггында диапозитивләр.

Истинад биликләри вә бачарыглары: чоғрафи тәбәғәнин сферләри, онларын вахидлији вә гаршылыглы әлагәси һаггында тәсәввүрләр.

1-чи дәрс. **Гурунун вә океанларын тәбии комплексләри.**

Мәзмуну: гурунун вә океанларын тәбии комплексләри, тәбии комплекс һаггында анлаҗыш, тәбии комплексләрин формалашмасында иглимин вә релјефин ролу.

Дәрсдә фәалиҗҗәтин тәшкили. 1. Чоғрафи тәбәғәнин сферләри арасында әлагәләрин шакирдләр тәрәфиндән конкрет мисалларла ачылмасы. 2. Тәдрис шәкилләри әсасында гурунун вә океанларын мүхтәлиф тәбии комплексләринин тәсвир едилмәси. 3. Јерин тәбии комплексләринин мүхтәлифлији һаггында мүстәгил нәтичәјә кәтирилмәси. 4. Идраки суалын гојулушу: океанда тәбиә комплексләрин дәјишмәси һансы сәбәбләрлә изаһ олунур? 5. Әсас сәбәбләрин мүәллим тәрәфиндән изаһы, океанда тәбии комплексләрин нөвбәләнмәсинин сујун тәркиби илә шәртләнмәси һаггында нәтичәнин формулә едилмәси.

5-чи дәрс. **Гурунун вә океанын тәбии комплексләринин гаршылыглы тә'сири.**

Мәзмуну: гурунун вә океанын тәбии комплексләринин гаршылыглы әлагәси, истилик вә рүтубәтин гуру илә океанлар арасында пајланмасы; дүзәнликләрдә екватордан күтләрә, дағларда — дағәтәјиндән зирвәләрә доғру тәбии комплексләрин дәјишмәси; тәбии комплексләрин нөвбәләнмәсинин гуруда иглим, релјеф вә даг сүхурлары, океанларда суларын тәркиби илә шәртләнмәси, мөвзу үзрә биликләрин үмумиләшдирилмәси.

Дәрсдә фәалиҗҗәтин тәшкили. 1. Дүзәнликләрдә, дағларда, океанда тәбии комплексләрин дәјишмәси сәбәбләринин нечә дәрк олунмасыны ашкар етмәјә јөнәлдилмиш фронтал мүсаһибә. 2. Шакирдләрин, «Аврасијада 100-чү меридиан үзрә тәбии комплексләрин дәјишмәсинин хәритә үзрә мүәјјән едилмәси» адлы практик ишин јеринә јетирилмәсинә һазырланмасы (ишин мәгсәдинин изаһ едилмәси, мүәллимин рәһбәрлији алтында практик ишин планынын шакирдләр тәрәфиндән тәртиби, чоғрафи информасија мәнбәләринин сечилмәси). 31 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. «Тәбии комплекс» анлаҗышларының әсас әламәтләрини дејин.

2. Тәбии комплексин формалашдырылмасында иглимин вә релјефин ролуну конкрет мисалла көстәрин. 3. Шәрги Авропа дүзәнлијиндә Баренц дәнизиндән Гафгаз дағларынадәк тәбии комплекслер нечә дәјишир? Сәбәбләри изаһ един.

4. Гафгаз дағлары үчүн һансы типик тәбии комплекслер характерикдир? Онларын нөвбәләнмәси нә үчүн баш верир? 5. Океанда тәбии комплексләрин нөвбәләнмәси нечә баш верир? Сәбәбләрини һансылардыр?

6. Гуруда вә океанда тәбии комплексләрин дәјишмәсиндә үмуми вә фәргли чәһәтләр нәдән ибарәтдир? 7. Гурунун вә океанын тәбии комплексләринин гаршылыглы тә'сири нечә баш верир?

2-чи мөвзу. **Тәбии зоналлыг (2 саат).**

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Јерин тәбии зоналары һаггында шакирдләрә билик вермәк. «Тәбии зона», «үфүги зоналлыг», «һүндүрлүк гуршаглығы» анлаҗышларыны формалашдырмаг; тәбии зоналар хәритәсинин охунмасы приҗомларыны шакирдләрә өјрәтмәк.

2. Гурунун тәбии зоналары нүмунәсиндә тәбиәтин бүтүн компонентләринин гаршылыглы әлагәси вә гаршылыглы асылылығы һаггында дүнјакөрүшү идеҗасыны формалашдырмаг үчүн онларын (тәбии зоналарын) материкдә јерләшмәси хүсусиҗҗәтләрини вә иглим гуршаглары илә әлагәсини көстәрмәк.

3. Тәбии комплекслер һаггында әввәллер газанылмыш биликләри јени материкин өјрәнилмәси заманы үмумиләшдирмәји, нәтичәләр чыхармағы, ганунаујғунлугларды мүәјјән етмәји шакирдләрә өјрәтмәк.

Тә'лим васитәләри: хәритәләр (Јерин тәбии зоналары, иглим), «Јер күрәсинин тәбии зоналары» д/ф, материкләрин тәбиәти вә әһалиси серијасындан диапозитивләр.

Истинад биликләри вә бачарыглары: әввәлки мөвзу үзрә биликләр; гуруда вә океанда тәбии комплексләрин дәјишмәси сәбәбләрини изаһ етмәк бачарығы.

1-чи дәрс. **Гурунун вә Дүнја океанының тәбии зоналары.**

Мәзмуну: тәбии зоналар һаггында анлаҗыш; гурунун тәбии зоналары, онларын материкләрдә јерләшмәси, иглим гуршаглары илә әлагәси, дағларда әсас һүндүрлүк гуршаглары; Дүнја океанының тәбии гуршаглары, онларын екватордан шимала вә чәнуба доғру дәјишмәси.

Дәрсдә фәалиҗҗәтин тәшкили. 1. Мүсаһибә кедишиндә гурунун вә океанларын тәбии комплексләри һаггында биликләрин тәкрарланмасы. 2. Мүәллим тәрәфиндән «тәбии зона» анлаҗышының әсас әламәтләринин ачылмасы. 3. Тәбии зоналар хәритәсилә танышлыг вә онун охунмасының өјрәдилмәси. 4. Јерин тәбии зоналары хәритәси үзрә ахтарычылыг фәалиҗҗәти. Јерин тәбии комплексләринин мүхтәлифлији һаггында шакирдләрин мүстәгил нәтичәјә кәтирилмәси. 5. Идраки суалын гојулушу. Гурунун вә океанларын тәбии зоналарының мүхтәлифлији һансы сәбәбләрлә изаһ олунур? Дүнјанын иглим хәритәси, тәбии зоналар хәритәси вә «Иглим гуршаглары вә сahәләри» хәритәсинин тутушдурулмасы. 6. Мүәллимин рәһбәрлији алтында гуруда тәбии зоналарын јерләшмәси хүсусиҗҗәтләринин ашкар едилмәси, ајры-ајры материкләрдә зоналарын мөвгејинин мүгаҗисәси, онларын шәкилләр, диапозитивләр үзрә тәсвири. 7. Проблемли суалын гојулушу: материкләрдә тәбии зоналарын јерләшмәси хүсусиҗҗәтләри һансы сәбәбләрлә изаһ олунур? Проблемин хәритә әсасында шакирдләр тәрәфиндән һәлл едилмәси. 8. Дүнја океанының тәбии гуршагларының хүсусиҗҗәтләринин, онларын екватордан шимала вә чәнуба доғру дәјишмәсинин мүәллим тәрәфиндән изаһ едилмәси.

2-чи дәрс. **Үфүги зоналлыг вә шагули гуршаглыг.**

Мәзмуну: үфүги зоналлыг вә шагули гуршаглыг.

Дәрсдә фәалиҗҗәтин тәшкили. 1. Тәбии зоналарын мүхтәлифлији вә онларын материкләрдә јерләшмәси хүсусиҗҗәтләри һаггында биликләрин тәкрарланмасы. 2. Гуруда тәбии зоналарын јерләшмәсиндәки ганунаујғунлугларын мүәјјән едилмәси. 3. «Үфүги зоналлыг» анлаҗышының әсас әламәтләринин мүәллим тәрәфиндән изаһы. 4. Һүндүрлүк гуршаглығының схеминин шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил тәһлили (Гафгаз, Анд вә Атлас дағларының нүмунәсиндә), дағларда гуршагларын дәјишмәси сәбәбләрининн изаһы. 5. «Шагули гуршаглыг» анлаҗышының әсас әламәтләринин мүәллим тәрәфиндән ачылması. 6. Шакирдләрин үфүги зоналлығын вә шагули гуршаглығын сәбәбләри һаггында мүстәгил үмумиләшдиричи нәтичәјә кәтирилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. «Тәбии зона», «шагули гуршаглыг», «үфүги зоналлыг» анлаҗышларының әсас әламәтләрини изаһ един. 2. Тәбии зоналар хәритәсини охумағы бачармаг нә демәкдир? 3. Истәнилән тәбии зонанын нүмунәсиндә онун иглимдән асылылығыны көстәрин. Өз чавабынызы хәритәнин көстәричиләрилә әсасландырын. 4. Африкада екватордан шимал вә чәнуб күтләринә доғру һәрәкәт етдикчә тәбии зоналарын нә үчүн тәкрарландығыны изаһ един. 5. Истәнилән дағлыг өлкәнин нүмунәсиндә шагули гуршаглығын тәзаһүрү хүсусиҗҗәтләрини көстәрин вә онлары изаһ един.

III бөлмә .

Дүнјанын әһалиси вә сиҗаси хәритәси (3 саат)

Өјрәнилмәсинин тәхмини вахты — октјабр.

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Әһалинин материклә үзрә јајылмасы хүсусиҗҗәтләри, онун тәсәррүфат фәалиҗҗәти, сосиалист, капиталист, инкишаф етмәкдә олан өлкәләр һаггында шакирдләрә билик вермәк.

2. Тәбиәти мүһафизәнин зәрурилијинә мәктәблиләри инандырмаг. Мүхтәлиф ичтимаи гурулушлу өлкәләрдә инсанын тәбиәтә тә'сиринин мүхтәлиф характерини көстәрмәк.

3. Инсанын тәбиәтә тә'сиринә мисаллар чәкмәји, онлара гиҗмәт вермәји шакирдләрә өјрәтмәк.

Тә'лим васитәләри: тәдрис шәкилләри, Јерин мүхтәлиф халгларыны тәсвир едән диапозитивләр; «Јерин әһалиси» д/ф, әһали сыхлығы хәритәси.

Истинад биликләри вә бачарыглары: инсанларын һәјатына вә тәсәррүфат фәалиҗҗәтинә тәбиәтин тә'сири, инсанларын тәсәррүфат фәалиҗҗәти нәтичәсиндә тәбиәтин дәјишмәси һаггында биликләр.

1-чи дәрс. **Әһалинин материклә үзрә мәскунлашмасы. Онун тәсәррүфат фәалиҗҗәтинин әсас нөвләри.**

Мәзмуну: әһалинин материклә үзрә мәскунлашмасы, мәскунлашманын әсас зоналары, әһалинин тәсәррүфат фәалиҗҗәтинин әсас нөвләри вә онларын тәбии комплексләрә тә'сири.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Әһалинин материкләр үзрә мәскунлашмасы һагғында мүәллимин сөһбәти. 2. Хәритә үзрә әһалинин әсас мәскунлашма зоналарынын шакирдләр тәрәфиндән ајрылмасы. 3. Идраки суалын гојулушу: ајрылан зоналарын әмәлә кәлмәси һаңы сәбәбләрлә изаһ олунур? Гојулан суал әсасында евристик мүсаһибә. 4. Халгларын тәсәрrүфат фәалиjjәтинин әсас нөвләри вә онларын тәбии комплексләрә тә'сиринин мүәллим тәрәфиндән изаһ едилмәси. 5. Әлавә әдәбиjjатла ишләмәји вә мә'луматлар һазырламаг бачарығыны шакирдләрә өjрәтмәк.

2-чи дәрс. **Сосиалист, капиталист, инкишаф етмәкдә олан өлкәләр.**

Мәзмуну: сосиалист, капиталист, инкишаф етмәкдә олан өлкәләр.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Өлкәләрин типләринин, сосиалист вә капиталист өлкәләринин принсипиал фәргләринин мүәллим тәрәфиндән изаһ едилмәси. 2. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин хүсусиjjәтләринин ачылмасы. 3. Дүнjанын сиjаси хәритәси илә иш.

3-үү дәрс. **Мүхтәлиф ичтиман гурулушлу өлкәләрдә тәбиәт вә инсанын гаршылыглы тә'сири.**

Мәзмуну: инсанын тәбиәтә тә'сириндә сосиалист, капиталист, инкишаф етмәкдә олан өлкәләр арасында фәргләр.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Мүхтәлиф ичтиман гурулушлу өлкәләрдә инсанын тәбиәтә тә'сири характеринин мүәллим тәрәфиндән изаһ едилмәси. Чәкилән мисалларын мәктәбликләр тәрәфиндән тәһлили. 2. Инсанын тәсәрrүфат фәалиjjәтинин әсас нөвләри, сосиалист, капиталист, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә онун тәбиәтә тә'сири һагғында шакирдләрин чыхышы (бах: тапшырыг 1).

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Әлавә әдәбиjjатдан истифадә едәрәк, Jерин истәнилән халгынын тәсәрrүфат фәалиjjәти вә онун тәбиәтә тә'сири һагғында гыса мә'лумат һазырлајын.

2. Хәритә үзрә Jер әһалисинин әсас мәскунлашма зоналарыны ајырын. Онларын әмәлә кәлмәси сәбәбләрини изаһ един.

4. Сосиалист вә капиталист өлкәләри арасында принсипиал фәргләр нәдән ибарәтдир?

5. Мүхтәлиф ичтимаи гурулушлу өлкәләрдә инсанын тәбиәтә тә'сиринин мүхтәлиф характерини изаһ един.

VI бөлмә.

Материкләр вә океанлар (73 саат).

1-чи мөвзу. Африка (15 саат).

Өjрәнилмәсинин тәхмини вахты: нојабр-декабр.

Тә'лим-тәрбиjә вәзифәләри:

1. Африка тәбиәтинин хүсусиjjәтләри: онун физики-чоғрафи мөвгеји, релjефи вә фаjдалы газынтылары, иглими, дахили сулары, тәбии зоналары, әһалиси вә сиjаси хәритәси һагғында мәктәбликләрә билик вермәк.

2. «Материкин физики-чоғрафи мөвгеји», «чајларын режими» анлајышларыны формалашдырмаг.

3. Тә'лим вәзифәләриндән асылы олараг лазым олан мәзмунда хәритәләри сечмәји, онларын тәһлили вә дикәр чоғрафи мәнбәләр әсасында тәбиәтин компонентләринин вә тәбии комплексләрин әсас әламәтләрини мүәjjән етмәји шакирдләрә өjрәтмәк.

Тә'лим васитәләри: хәритәләр (физики, иглим, торпаг, тәбии зоналар, комплекс, сиjаси халглар хәритәси), чәдвәлләр («Jер күрәсинин иглим типләри», «Jер күрәсинин әсас зонал торпаг типләри», «Материкин һејванлар аләми», «Материкин битки аләми»), материкләрин вә океанларын чоғрафиjасы үзрә иллүстрасиjалы пајлама материалы, Африканын тәбиәти һагғында кинофилмләр.

Истинад биликләри вә бачарыглары: Jерин тәбиәтинин әсас хүсусиjjәтләри һагғында билик вә онлары изаһ етмәк бачарығы.

1-чи дәрс. **Африканын физики-чоғрафи мөвгеји.**

Мәзмуну: сahилләрини јуjан океанлар вә дәнизләр, онларын тәбиәтә тә'сири.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Материкин тәбии хүсусиjjәтләри һагғында шакирдләрин тәсәввүрләрини ашкар едән мүсаһибә. 2. Физики-чоғрафи мөвгеjин әһәмиjjәтинин вә онун тәбиәтә тә'сиринин мүәллим тәрәфиндән изаһ едилмәси. 3. Африканын физики-чоғрафи мөвгеjинин вә онун материкин тәбиәтинә тә'сиринин характеристикасы (планын тәртиб едилмәсилә). 4. «Африканын учгар нөгтәләринин чоғрафи координатларынын тә'jини» адлы 2 №-ли практик ишин jеринә jетирилмәси. 5. Контур хәритә үзрә иш: Чәдаллүтариг боғазының, Сүвеjш каналының, Гвинеја көрфәзинин, Сомали јарымадасының, Мадагаскар адасының геjд едилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Нә үчүн материкләрин өjрәнилмәсини онларын физики-чоғрафи мөвгеjинин характеристикасындан башлајырлар?

2. Материкин физики-чоғрафи мөвгеjинин характеристикасы һансы план үзрә верилир? Африканын физики-чоғрафи мөвгеjинин характеристикасыны тәртиб етмәк үчүн һансы әмәлләри jеринә jетирмәк лазымдыр?

3. Африканын физики-чоғрафи мөвгеjинин хүсусиjjәтләрини вә материкин тәбиәтинә онун тә'сирини изаһ един.

2-чи дәрс. **Африканын тәдгиги тарихиндән.**

Мәзмуну: Африканын харичи, рус вә совет сәjаһәтчиләри вә тәдгигатчылары (Д. Ливингстон, А. Јелисеjев, Н. Вавилов) тәрәфиндән тәдгиги.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Материкин чоғрафи мөвгеји илә онун тәбиәтинин ајры-ајры компонентләри арасындакы гаршылыглы әлагәнин мүәjjән едилмәсинә jөнәлдилмиш тапшырыгын шакирдләр тәрәфиндән jеринә jетирилмәси. 2. Африканын харичи, рус вә совет сәjаһәтчиләри вә алимләри тәрәфиндән тәдгиг едилмәси тарихи һагғында мүәллимин сөһбәти. 3. Материкин тәбии хүсусиjjәтләри һагғында әлавә елми-күтлəви әдәбиjjатла мәктәблиләрин таныш едилмәси. Онларла ишләмәк вә гыса мә'луматлар тәртиб етмәк бачарығынын ашыланмасы.

3-үү дәрс. **Материкин релjефи.**

Мәзмуну: материкин релjефи: дүзәнликләр, тәпәләр, дағлар, дағлыг тәпәләр; jер габығынын сынмалары.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Африканын физики хәритәси үзрә ахтарычылыг фәалиjjәти. Шакирдләрин Африканын релjефиндә дүзәнликләрин үстүнлүк тәшкил етмәси һагғында мүстәгил нәтичәjә кәтирилмәси. 2. Идраки суалын гојулушу: нә үчүн Африканын релjефиндә дүзәнликләр үстүнлүк тәшкил едир? Физики хәритә илә «Jер габығынын гурулушу» хәритәсинин тутушдурулмасы, материкин сәтһ гурулушу илә релjефин арасындакы әлагәнин ашкар едилмәси. 3. Материкин инкишаф тарихинин мүәллим тәрәфиндән изаһы. 4. Проблемли суалын гојулушу: нә үчүн Шәрги Африка үчүн дағлыг релjеф характеркидир? Проблемли суалларын һәллинин: фәрзиjjәнин ирәли сүрүлмәси вә проблемин һәлли заманы онун сүбут едилмәсинин шакирдләрә өjрәдилмәси. 5. Контур хәритәдә Атлас дағларының, Ефиопиjа дағлыг јајласының, Шәрги Африка јајласының, Килиманчаро вулканының, сынма зоналарының геjд едилмәси.

4-үү дәрс. **Фаjдалы газынтылар.**

Мәзмуну: фаjдалы газынтыларын әсас јатаглarының jерләшмәси.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Jер габығынын гурулушундан асылы олараг фаjдалы газынтыларын jерләшмәси хүсусиjjәтләринин мүәллим тәрәфиндән изаһы. 2. «Jер габығынын гурулушу» хәритәсинин тәһлили вә онун Африканын физики хәритәсилә тутушдурулмасы. Хәритәләрин тутушдурулмасы әсасында материкин әразиси үзрә фаjдалы газынтыларын пајланмасы хүсусиjjәтләринин ашкар едилмәси. 3. Дәрслиjин мәтни илә иш вә үмумиләшдирici чәдвәлләрин тәртиби (фаjдалы газынтылар групу; һансы сүхурларда jерләшир; фаjдалы газынтыларын нөвләри). 4. Дағ сүхурларынын нүмунәләри илә иш. 5. Материкин әсас фаjдалы газынтыларынын контур хәритәjә көчүрүлмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Африка релjефинин хүсусиjjәтләрини саjын. Онлары изаһ един.

2. Атласын хәритәләри, «Атлас дағлары» шәкли үзрә бу дағлара характеристика верин. Материкләр чоғрафиjасы үзрә иллүстрасиjалы пајлама материалларындан 14 №-ли карточкадан истифадә едәрәк изаһ един: нә үчүн Атлас дағларынын ики шәкилдә тәсвир олунмуш јамачлары вә зирвәләри бир-бириндән фәргләнир? Шәкилләрдән һансында шимал јамачлар, һансында исә чәнуб јамачлар тәсвир олунмушдур? Өз чавабынызы әсасландырын.

3. Атласын хәритәләри вә иллүстрасиjалы пајлама материалларындан 15 №-ли карточка үзрә мәркәзи Бөjүк Сәһрада көстәрилән формаларын әмәлә кәлмәси сәбәбләрини изаһ един. Һансы просеслəр бу дағларын дағылмасына тә'сир көстәрир? 4. Материкин әразиси үзрә фаjдалы газынтыларын jерләшмәси хүсусиjjәтләрини изаһ един.

5. Фаjдалы газынтылар дәстi илә бир тәрәфдән онларын jерләшмәси хүсусиjjәтләри, дикәр тәрәфдән jер сәтһинин гурулушу арасындакы әлагәни конкрет мисалларла көстәрин.

6. Шимали Африкада нефт, тәбии газ вә фосфоритин зәнкин јатагларыны нә илә изаһ етмәк олар?

7. Атлас дағларынын фаjдалы газынтыларынын һансылары магматик, һансылары исә чөкүнтү сүхурларла әлагәдардыр?

5-чи дәрс. **Африка—Jерин ән исти материкидир.**

Мәзмуну: материкин әразиси үзрә һаванын температурунун, атмосфер тәзjигинин, јағынтыларын пајланмасы.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Иглимин дахил олан күнәш истилиjиндән асылылығы, һаванын температуру, атмосфер тәзjиги вә јағынтыларын jердә пајланмасы һагғында биликләрин тәкрарланмасы. 2. Африканын иглим хәритәсилә танышлыг. Хәритә үзрә ахтарычылыг иши: материкин әразиси үзрә һаванын температурунун вә јағынтыларын пајланмасы хүсусиjjәтләринин ашкар едилмәси. 3. Суалларын гојулушу вә һәлли: нә үчүн екваториал енликләрдә мүхтәлиф мигдарда јағынты дүшүр? Изаһ един: нә үчүн Бөjүк Сәһранын билаваситә Атлантик океанынын саһилләриндә jерләшән гәрб рајонлары онун океандан узагда jерләшән мәркәзи вә с. рајонларына нисбәтән аз јағынты алыр? 4. Дәрсдә көрүлән ишин мүәллим тәрәфиндән үмумиләшдирилмәси.

6-чы дәрс. **Африканын иглим гуршаглары вә онлар үчүн сәчиjjәви олан һава типләри.**

Мәзмуну: материкин иглим гуршаглары вә онлар үчүн сәчиjjәви олан һава типләри.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Шакирдләрин иглим гуршагларынын характеристикасы планы илә таныш едилмәси. Планын һәр бир бәндинин ардычыллығы вә мәнтигинин мүәллим тәрәфиндән изаһы. 2. Атласын хәритәләри, дәрслиjин мәтни илә иш вә онлар әсасында иглим гуршагларынын характеристикасынын тәртиби. 3. «Африканын иглим гуршаглары» чәдвәлинин долдурулмасы. 4. Һәр бир иглим гуршағынын сәчиjjәви һава типләринин шакирдләр тәрәфиндән тәсвири, бу тәсвирин мүәллим тәрәфиндән тамамланмасы.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Африканын иглим хәритәсиндән сиз һансы мә'луматлары ала билирсиниз? Иглим хәритәсини охумагы бачармаг нә демәкдир?

2. Һансы план үзрә сиз материкин иглим гуршагларынын характеристикасыны тәртиб етмәлисиниз? Характеристика планының бәндләринин ардычыллығыны изаһ един.

3. Африка материкинин иглиминин әсас хүсусиjjәтләрини ајырын. Онлары изаһ един.

4. Материкин әразиси үзрә һаванын температурунун, атмосфер тәзjигинин, јағынтыларын пајланмасы хүсусиjjәтләри нәдән ибарәтдир? Бу хүсусиjjәтләри изаһ един.

5. Тропик иглим гуршағынын сәчиjjәви һава типләрини тәсвир един.

7-чи дәрс. **Әсас чај һөвзәләри.**

Мәзмуну: әсас чај һөвзәләри; «чај режими» анлајышы, бөjүк чај системләри вә көлләри, тәбиәтдә онларын ролу вә әһали үчүн әһәмиjjәти.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Чај һөвзәләри вә системләри һагғында биликләрин тәкрарланмасы. 2. Хәритә үзрә материкин әсас чај һөвзәләринин мүәjjән едилмәси. 3. Материкин бөjүк чај системләри вә көлләринин мүәллим тәрәфиндән характеризә едилмәси. 4. «Чај режими» анлајышынын әсас әламәтләринин изаһы. 5. Әразинин иглим хүсусиjjәтләри илә чај режими арасындакы бирбаша мәнтиги әла-

гәни мүәјјән етмәји шакирдләрә өјрәтмәк.
6. Инсанларын һәјатында чај вә көлләрин әһәмијјәти, инсанларын тәсәррүфат фәалијјәти нәтичәсиндә онларын дәјишмәси, материкин дахили суларынын мүһафизәсинин зәрурилији һаггында мүсаһибә.

8-чи дәрс. **Материкдә үфүги зоналлығын вә һүндүрлүк гуршаглығынын тәзаһүрү хүсусијјәтләри.**

Мәзмуну: материкдә үфүги зоналлығын вә һүндүрлүк гуршаглығынын тәзаһүр хүсусијјәтләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. «Үфүги зоналлыг» вә «һүндүрлүк гуршаглығы» анлајышларының әсас әламәтләринин мәктәблиләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси сәвијјәсини ашкар едән мүсаһибә. 2. «Африканын тәбии зоналары» хәритәсилә танышлыг. Хәритә үзрә шакирдләрин ахтарычылыг фәалијјәти: материкдә үфүги зоналлығын тәзаһүрү хүсусијјәтләринин ашкар едилмәси. Ашкар едилмиш хүсусијјәтләрин мүстәгил изаһы. 3. Мүәллим тәрәфиндән проблемли суалын гојулушу: нә үчүн Чәнуби Африкада тәбии зоналар тәкчә шималдан чәнубә дејил, һәмчинин шимал-шәргдән чәнуб-гәрбә доғру бир-бирини әвәз едир? Атлас дағларының, Килиманчаро вулканының һүндүрлүк гуршаглары схеминин тәһлили. Мүәллимин рәһбәрлији алтында һүндүрлүк гуршаглығынын тәзаһүрү хүсусијјәтләринин шакирдләр тәрәфиндән ашкар едилмәси вә онларын изаһы.

9-чу дәрс. **Екваторнал мешәләр зонасынын характеристикасы.**

Мәзмуну: зонанын материкдә мөвгеји, онун битки вә һејванлар аләминин характерик нүмајәндәләри, инсанын тәсәррүфат фәалијјәти нәтичәсиндә зонанын дәјишмәси, онун мүһафизәси зәрурилији; мүасир ландшафтлар, горуглар вә милли парклар; тәбиәтин фәлакәтли һадисәләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Хәритә үзрә екваториал мешәләр зонасынын мөвгејинин мүәјјән едилмәси. 2. Тәбии зонанын характеристикасы планынын мәнимсәнилмәси. 3. «Африканын екваториал мешәләри» к/ф бахыш. 4. Кинофрагмент, атлас, дәрслијин мәтни, шәкилләр вә диапозитивләр әсасында зонанын характеристикасынын тәртиби. 5. Бу тәбии зонада јашајан инсанларын һәјат шәраити, онларын тәсәррүфат фәалијјәтинин екваториал мешәләрин тәбиәтинә тә'сири. 6. Зонанын еколожи проблемләри вә онларын һәлли үсуллары илә шакирдләрин таныш едилмәси.

10-чу дәрс. Саванналар зонасынын характеристикасы.

Мәзмуну: ејнилә 9-чу дәрсдәки мәсәләләр.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Зонанын материкдәки мөвгејинин хәритә үзрә мүәјјән едилмәси. 2. «Саванналар вә сејрәк мешәләр» к/ф бахыш. Кинофилмин планынын тәртиби, онун зонанын характеристикасынын нүмунәви планы илә тутушдурулмасы. 4. Бир нечә мәнбә (кинофилм, атлас, дәрслик, шәкилләр) әсасында зонанын характеристикасы. 5. Зонанын еколожи проблемләри, онларын һәлли үсуллары, милли парклар вә горуглар һаггында мүәллимин сөһбәти. 6. Бу тәбии зона үчүн характерик олан фәлакәтли тәбиәт һадисәләри һаггында шакирдләрин гыса мә'луматлы чыхышы.

11-чи дәрс. **Сәһра зонасынын характеристикасы.**

Мәзмуну: ејнилә 9-чу дәрсдәки мәсәләләр.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Зонанын материкдәки мөвгејинин хәритә үзрә мүәјјән едилмәси. 2. «Шимали Африканын сәһралары вә јарымсәһралары» к/фр бахыш. Нүмунәви план үзрә зонанын мәктәблиләр тәрәфиндән характеристикасы. 4. Зонанын еколожи проблемләри вә онларын һәлли үсуллары һаггында шакирдләрин һазырланмыш чыхышлары.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Екваториал мешәләр зонасынын хүсусијјәтләрини сајын, онлары изаһ един.
2. Екваториал мешәләрин биткиләри иглим хүсусијјәтләринә нечә ујғунлашмышлар?
3. Нә үчүн екваториал мешәләр саванналарла әвәз олунур?
4. Екваториал мешәләрин вә саванналарын торпаг көсимләриниң мүгајисә един, бу зоналарын торпаглары һансы шәраитдә әмәлә кәлир?
5. Екваториал мешәләр вә саванналар зонасы үчүн һансы ејни проблемләр характеркидир?
6. Саванналарын битки вә һејванлар аләмини мүһафизә етмәк мәгсәдилә һансы тәдбирләр көрүлүр?
7. Мә'лумдур ки, Африкада сәһраларын саһәси чохалмышдыр. Инсанын тәсәррүфат фәалијјәти бу просесә нечә тә'сир көстәрмишдир? Сәһраларын саванналара доғру ирәлиләмәсинин гаршысыны алмаг үчүн һансы тәдбирләри көрмәк лазымдыр.

12-чи дәрс. **Әһали.**

Мәзмуну: Африка халглары хәритәси; әһалинин јерләшмәсинин тарихи вә тәбии амилләрдән асылылығы.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Фронтал мүсаһибә кедишиндә физики чоғрафијанын башланғыч курсунда әһали һаггында газанылмыш биликләрин тәкрарланмасы. 2. Африка халглары хәритәсилә танышлыг, онун охунмасы принјомларының өјрәнилмәси. 3. Хәритә үзрә материкин әразисиндә әһалинин јерләшмәси хүсусијјәтләринин ашкар едилмәси. 4. Халглар хәритәсинин дикәр хәритәләрлә (иглим, комплекс, тәбии зоналар) тутушдурулмасы. Әһалинин јерләшмәсинин тәбии амилләрдән асылылығының ашкар едилмәси. 5. Материкин әразиси үзрә әһалинин јерләшмәсиндә тарихи амилләрин әһәмијјәти һаггында мүәллимин сөһбәти.

13-чү дәрс. **Сијаси хәритә.**

Мәзмуну: Африканын мүстәмләкә кечмиши; мүасир сијаси хәритәси; Африка өлкәләринә ССРИ-нин көмәји.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Материкин мүстәмләкә кечмиши һаггында мүәллимин сөһбәти. Мүасир сијаси хәритә илә дәрсликдәки хәритә-схемин тутушдурулması. 3. Африка халгларының өз сијаси вә игтисади мүстәгиллији уғрунда мүбаризәси һаггында мүәллимин сөһбәти. 4. Мүәллимин рәһбәрлији алтында капиталист инкишаф јолу илә (Мисир, Ганр), гејри-капиталист инкишаф јолу илә (Ефиопија, Ангола) кедән өлкәләрин ајрылмасы. 5. Африка материкинин ән бөјүк өлкәләринин контур хәритәдә көстәрилмәси. 6. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә Совет Иттифагынын көмәји һаггында мүәллимин сөһбәти.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. «Африка халглары» хәритәси үзрә һансы мә'луматлары алмаг олар? Африкада әһалинин ән чох сыхлығының һарада олдуғуну хәритә үзрә нечә мүәјјән етмәк олар? Ону һансы сәбәбләр изаһ едир?
2. Африкада һансы халглар јашајыр? Онларын јашадығы рајонлары хәритә үзрә мүәјјән един.
3. Совет Иттифагынын инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә төмөннасыз көмәјинә аид мисаллар чәкин.
4. Истәнилән өлкәнин нүмунәсиндә онун халғынын өз мүстәгиллији уғрунда мүбаризәси һаггында данышын.
5. Африканын мүстәмләкә кечмиши онун мүасир инкишаф сәвијјәсинә нечә тә'сир көстәрмишдир?

14-чү дәрс. **Ајры-ајры өлкәләрин гыса сәчијјәси. Әлчәзаир, Ефиопија.**

Мәзмуну: Әлчәзаирдә вә Ефиопијада тәбиәтин, әһалинин вә онун тәсәррүфат фәалијјәтинин әсас хүсусијјәтләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Әлчәзаирин физики-чоғрафи мөвгејинин шакирдләр тәрәфиндән мүәјјән едилмәси. 2. Өлкәләрин характеристикасы планы илә танышлыг. 3. Чоғрафи информасија мәнбәләриниң (хәритәләр, әлавә әдәбијјат) сечилмәси. Мүәллимин рәһбәрлији алтында Әлчәзаирдә тәбиәтин, әһалинин вә тәсәррүфат фәалијјәтинин хүсусијјәтләринин гыса сәчијјәсинин тәртиби. Ефиопијанын сәчијјәсинин мәктәблиләр тәрәфиндән мүстәгил тәртиби.

15-чи дәрс. **Никерија вә ЧАР-ын гыса сәчијјәси.**

Мәзмуну. Никеријада вә ЧАР-да тәбиәтин, әһалинин вә онун тәсәррүфат фәалијјәтинин әсас хүсусијјәтләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Өлкәләрин характеристикасы планының тәкрарланмасы. 2. ЧАР-да тәбиәтин, әһалинин вә онун тәсәррүфат фәалијјәтинин хүсусијјәтләри һаггында мүәллимин сөһбәти. 3. Никеријанын сәчијјәсинин тәртиби үзрә шакирдләрин мүстәгил иши.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. **Өлкәнин тәбиәтинин,** әһалисинин характеристикасыны тәртиб етмәк үчүн сиз һансы материкләри сечмәлисиниз?
2. Әлчәзаирдә (Никеријада, Ефиопијада, ЧАР-да) тәбиәтин, әһалинин вә онун тәсәррүфат фәалијјәтинин әсас хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир?
3. Сиз Африканын ајры-ајры өлкәләринин тәбиәти, онларын әһалиси, тәсәррүфат фәалијјәти һаггында һансы китаблары охумусунуз?

ССРИ ЧОҒРАФИЈАСЫ

I һиссә. ССРИ-нин физики чоғрафијасы

2-чи мөвзу. **ИГЛИМ** (5 саат).

Өјрәнилмәсинин тәхмини вахты: октјабрын 13-дән 29-дәк.

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Иглим һаггында шакирдләрин билијини кенишләндирмәк вә дәринләшдирмәк, «атмосфер чәбһәләри», «тсиклонлар», «антисиклонлар» анлајышларыны формалашдырмаг, иглимәмәләкәтирән амилләрин тә'сири, ССРИ әразисиндә истилијин вә рүтубәтин пајланмасы, инсанларын һәјатына вә тәсәррүфат фәалијјәтинә иглимин тә'сири һаггында тәсәввүрләри конкретләшдирмәк.
2. Мәктәбиләрин иглим хәритәләрини тутушдурмаг, тәһлил етмәк, ганунаујғунлуглары ашкар етмәк, сәбәб-нәтичә әлагәләрини мүәјјәнләшдирмәк бачарығыны тәкмилләшдирмәк (5 №-ли практик иши јеринә јетирмәк просесиндә). Синоптик хәритә илә иш принјомларыны формалашдырмаг.
3. Атмосфер һавасының мүһафизәси, тәнлүкәли тәбиәт һадисәләринин (гураглыг, гара јел, гасырға, думанлыг, бузбаглама) прогнозу вә гаршысының алынмасы имканлары һаггында мәсәләләрин өјрәдилмәси әсасында еколожи тәрбијә ашыламаг. 4. Шакирдләри өз республикасының (вилајетинин) агроиглим еһтијатлары илә таныш етмәк.

Тә'лим васитәләри: хәритәләр: ССРИ-нин физики, иглим, агроиглим, тәбиәти мүһафизә, синоптик (пајлама материалы илә); транспарантлар (тсиклонларын вә антисиклонларын әмәлә кәлмәси вә инкишафы мәрһәләләри; «Тсиклонлар вә антисиклонлар» к/фр; агроиглим мә'лумат китабчасы.

Истинад биликләри вә бачарыглары: «Һава», «иглим», «һава күтләси», «јағынтылар» анлајышлары; иглимәмәләкәтирән амилләр, мүлајим иглим гуршағының хүсусијјәтләри, әһалинин мешғулијјәтинә иглимин тә'сири һаггында тәсәввүрләр; иглим хәритәсини вә иглим гуршаглары хәритәсини охумаг бачарығы.

1-чи дәрс. **ССРИ иглимининн хүсусијјәтләрини мүәјјән едән амилләр.**

Мәзмуну: иглимин чоғрафи енликдән асылылығы; күнәш радиасијасы, онун нөвләри; ССРИ әразисиндә күнәш радиасијасының пајланмасы ганунаујғунлуглары.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Иглимин чоғрафи енликдән (күнәш шуаларының дүшмә бучағындан) асылылығы һаггында истинад биликләрinин јада салынмасына јөнәлдилән мүсаһибә. 2. Күнәш радиасијасының нөвләри һаггында мүәллим шакирдләрин динләнилмәси. 3. 5 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси (әввәли): ССРИ әразисиндә күнәш радиасијасының пајланмасы ганунаујғунлуғларыны мүәјјән етмәк мәгсәдилә күнәш радиасијасы хәритәләринин тәһлили.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Физика үзрә биликләрдән истифадә едәрәк изаһ един: нә үчүн јер сәтһи шуаларын маили дүшмәсинә нисбәтән дүз дүшмәси заманы чох истилик алыр?
2. Бу дәрсдә сиз әввәлләр мә'лум олан һансы ганунаујғунлуғун әлавә тәсдигинә раст кәлдиниз?
3. Әразинин чоғрафи мөвгеји ССРИ-нин иглиминә нечә тә'сир көстәрир?
4. Дәрсликдәки хәритәләрдән истифадә едәрәк сизин јашајыш мәнтәгәниз үчүн күнәш радиасијасының мүмкүн олан бүтүн елементләрини тә'јин един. Нә үчүн удулан радиасија үмуми радиасијадан аз олур? Нә үчүн Владивосток вә Алма-Ата ејни енликдә јерләшдији һалда мүхтәлиф миғдарда күнәш радиасијасына маликдирләр?

2-чи дәрс. **Һава күтләләринин дөвраны.**

Мәзмуну: Һава күтләләри вә онларын типләри; атмосфер чәбһәләри, тсиклонлар, антисиклонларын вә онларла әлагәдар олан һава типләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Истинад биликләриниң («Һава күтләси» анлајышы, мүлајим гуршағын һава күтләләринин әсас

хүсүсиjjэтләри) jада салынмасына jөнәлдилән мүсаһибә. 2. Мүәллимин график рәсмдән истифадә етмәклә «атмосфер чөбһәси» анлаjышынын формалашдырылмасына jөнәлдилән изаһы. 3. «Тсиклонлар вә антисиклонлар» к/фр. Һәмин анлаjышларын әсас әламәтләрини ашкар етмәк мәгсәдилә бахыш.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Сизин мәһәллин иглимини һансы әсас һава күтләләри формалашдырыр? Онлар һансы һава типләринә сәбәб олур?

2. Нә үчүн атмосфер чөбһәләри илә гejри-сабит күләкли һава типләри әлагәдардыр? Илин һансы вахтында сизин мәһәллин әразисиндән атмосфер чөбһәләри кечир? Һава тәгвими мә'луматларындан истифадә едәрәк, сизин мәһәлдә нә вахт чөбһә һава типләринин мүшаһидә едилдиjини мүәjjән етмәjә чалышын. Һансы әламәтләрә көрә атмосфер чөбһәләринин jахынлашдығыны сөjләмәк олар?

3. Тсиклонлары вә антисиклонлары һаванын шағули вә уфуғи һәрәкәти хүсүсиjjәтләринә, һава типләринә көрә мүғаjисә един. Үмуми вә фәргли әламәтләри ашкар един. Тсиклон, jохса антисиклон һавасыны jахшы һесаб едирләр? Өз нөгтеjи-нәзәринизи әсасландырын.

3-чү дәрс. **Истилик вә рүтубәтин пajланмасы ганунауjғунлуглары.**

Мәзмуну: ССРИ әразисиндә температурун вә jағынтыларын пajланмасы; бухарланма, бухарланма габилиjjәти, рүтубәтлилик әмсалы.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. 5 №-ли практик ишин jеринә jетирилмәси: jанвар вә иjулун орта температуру, jағынтыларын иллик мигдары хәритәләринин бир енлик үзрә гәрбдән шәргә доғру һәрәкәт етдикчә бу көстәричиләрин пajланмасы ганунауjғунлугларыны ашкар етмәк мәгсәдилә тәһлили. Ашкар едилмиш ганунауjғунлугларын сәбәбләри һагғында дүшүнкәрүшү нәтичәләринин формулә едилмәси. 2. Рүтубәтлилик әмсалы һагғында мүәллимин изаһының мәнимсәнилмәси. 3. Газанылмыш билиkләрин, «Jағынтыларын иллик мигдары вә бухарланма» хәритәси үзрә ССРИ-нин мүхтәлиф һиссәләриндә рүтубәтлилик әмсалының тә'jин едилмәси иши илә мәшкәмләндирилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Физика үзрә биликләрдән истифадә едәрәк илин мүхтәлиф дөврләриндә мүлаjим дәниз һава күтләләринин һаванын температуруна тә'сирини изаһ един.

2. Бухарланма, бухарланма габилиjjәтиндән нә илә фәргләнир? ССРИ-нин һансы әразиләри үчүн истилик вә рүтубәтлилик нисбәти таразлыг тәшкил едир? Сизин jашаjыш мәнтәгәниз үчүн рүтубәтлилик әмсалының тә'jин едилмәси иши илә мәшкәмләндирилмәси.

3. Таjмыр jарымадасында вә Газахыстан хырда тәпәлиjиндә ejни мигдарда — 200 мм jағынты дүшүр. Анчаг шималда батаглыглар, чөнүбдә исә гуру чөлләр вә jарымсәһралар мөвчуддур. Буну нечә изаһ етмәк олар? Рүтубәтлилик әмсалы һагғында биликләр һансы әһәмиjjәтә маликдир?

Габаглаjычы груп тапшырығы. Иглимлә бағлы олан тәһлүкәли һадисәләр (гураглыг, гара jел, гасырғалар, шахталар, думан, бузбағлама), онларын әмәлә кәлмәси сәбәбләри, прогнозлашдырылмасы вә гаршысының алынмасы тәдбирләри һагғында мә'лумат назырлаjын. Чыхыш үчүн бахдығыныз телевизиjа верилишләринин информасиjаларындан истифадә един.

4-чү дәрс. **Инсанларын тәсәрруфат фәалиjjәтиндә иглимин әһәмиjjәти.**

Мәзмуну: синоптик хәритә; һаванын прогнозу; иглимин әкинчилиjә, нәглиjjата, инсанларын сағламлығына тә'сири; иглимлә бағлы олан тәһлүкәли һадисәләр.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Иглимин инсанларын тәсәрруфат фәалиjjәтинин характеринә тә'сиринин мүәллим тәрәфиндән изаһ олунması. Әсас мүддәаларын мәнтиги схем шәклиндә дәфтәрләрдә геjд едилмәси. 2. Синоптик хәритәнин охунмасы вә пajлама материаллары илә ишә приjомларынын формалашдырылмасы. Иглимлә бағлы тәһлүкәли һадисәләр (гураглыг, гара jел, гасырғалар, думан, шахталар, бузбағлама) һагғында jолдашларын мә'луматларынын динләнилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

Дәрсликдәки синоптик хәритәдән истифадә едәрәк суаллара чаваб верин:

1. ССРИ-нин һансы һиссәләриндә һаваны: а) тсиклонлар, б) антитсиклонлар мүәjjән едир? Бу заман һава нечә олачагдыр?

2. Тбилисидә вә Свердловскда, Киjевдә вә Ленинградда һаваны мүғаjисә един. Сизин jашаjыш мәнтәгәнизdә һансы һава мүшаһидә олунур? Нә үчүн һава прогнозлары һәмишә өзүнү доғрултмур?

3. ССРИ-нин һансы һиссәләриндә шахталар, гураглыг тәһлүкәли, һараларда исә ади тәбиәт һадисәләридир.

4. Сизин jашаjыш мәнтәгәнизdә һансы тәһлүкәли һадисәләр баш верир? Онларын сәбәбләри вә гаршысыны алмаг тәдбирләри һансылардыр? Нә үчүн jахынлашан тәһлүкәли һадисәләри габагчадан билмәк вачибдир?

5-чи дәрс. **Агроиглим еһтиjатлар. Атмосфер һавасының мүһафизәси.**

Мәзмуну: Өз республикасының (вилаjәтинин, диjарының) агроиглим еһтиjатлары; атмосферин чиркләнмәсинә гаршы мүбаризә тәдбирләри; тәбиәтдән сәмәрәли истифадә мәсәләләриндә сосиализмин үстүнлүкләри.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Кәнд тәсәрруфаты биткиләринин әсас еколожи көстәричиләринин (jетишмә температуру, векетасиjа дөврү вә с.) мүәллим тәрәфиндән изаһы. Агроиглим хәритәсинин охунмасы вә тәһлили пријомларының формалашдырылмасы. 2. Атмосфер һавасының чиркләнмәсинә гаршы мүбаризә тәдбирләри һагғында мүсаһибә. Әсас мүддәаларын дәфтәрдә геjд едилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Ән чох вә ән аз истилик севән биткиләр һансылардыр? Өз нөгтеjи-нәзәринизи хәритәнин көстәричиләри илә әсасландырын.

2. Агроиглим хәритәjә бахын вә суаллара чаваб верин: а) ССРИ-нин һансы һиссәләри рүтубәтлә jахшы тә'мин олунмушдур? б). Күнәш истилиjинин бөjүк еһтиjатларына малик олан рајонлар һансылардыр? в) Кәнд тәсәрруфатының инкишафы үчүн ән чох әлверишли олан әразиләр һансылардыр?

3. Сизин республикада һансы кәнд тәсәрруфаты биткиләри бечәрилир? Һәмин биткиләрин бечәрилмәсинин мәгсәдәjүғунлуғуну изаһ един.

4. Атмосфер һавасының чиркләнмәкдән мүһафизәси үзрә төклиф етдиjиниз тәдбирләрдән һансылар даһа чох сәмәрәлидир?

3-чү мөвзу. **Дахили сулар вә су еһтиjатлары (4 саат).**

Өjрәнилмәсинин вахты: октjабрын 30-дан I рүбүн сонунадәк.

Тә'лим-тәрбиjә вәзифәләри:

1. ССРИ-нин дахили сулары вә су еһтиjатлары һагғында шакирдләрин биликләрини кенишләндирмәк; «чохиллик донушлуг» анлаjышыны, өлкә әразиси үзрә су еһтиjатларының гejри-бәрабәр пajланмасы, мелиорасиjа зәрурилиjи, суларла бағлы олан тәһлүкәли һадисәләр һагғында тәсәввүрләри формалашдырмаг.

2. Суларын иглим вә релjефдән асылылығы нүмунәсиндә ТӨК компонентләринин гаршылығлы әлагәси һагғында дүнjакөрүшү идеjасының формалашдырылмасыны давам етдирмәк. 3 Тематик хәритәләрлә ишләмәк пријомларыны, хәритә үзрә өлчмә ишләри апармаг бачарығыны тәкмилләшдирмәк (7 №-ли практик иш).

4. Тәбиәтдә вә тәсәррүфатда суjун ролу, суларын истифадәси, онун кеjфиjjәтинин вә һәчминин горунмасы jолларының өjрәнилмәси заманы мәктәбликләрә еколожи тәрбиjә ашыламаг.

Тә'лим васитәләри: хәритәләр (физики, ССРИ-нин иглим, тәбиәти мүһафизә), «Дахили суларын мүһафизәси» к/фр, өз вилаjәтинин чоғрафиjасы үзрә атлас.

Истинад биликләри вә бачарыглары: «чај», «көл», «чај һөвзәси», «чај режими»; суларын иглимдән асылылығы, Авразиjанын суларынын хүсүсиjjәтләри, тәбиәтдә вә тәсәррүфатда суjун ролу һагғында тәсәвүрләр; хәритәләрин тәһлили әсасында иглим вә чајларын режими арасында сәбәбнәтичә әлагәләрини ашкар етмәк, хәритә үзрә чајларын узунлуғуну өлчмәк бачарыглары.

1-чи дәрс. **ССРИ чајларынын үмуми хүсүсиjjәтләри.**

Мәзмуну: әсас чај системләри вә һөвзәләри; ССРИ әразиси үзрә су еһтиjатларынын (чај ахынының) гejри-бәрабәр пajланмасы; чајларын гидаланмасы вә режими.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. ССРИ-нин әсас чај системләри һагғында мүәллим сөһбәтинин динләнилмәси. Онларын контур хәритәjә көчүрүлмәси. 2. Дәрсликдәки «Чајларын сулулуғу» хәритәсинин тәһлили вә ССРИ әразисиндә ахымын гejри-бәрабәр пajланмасы һагғында нәтичәнин формулә едилмәси. 3. «Су режиминин типләри» хәритәсинин нөвәрдән кечирилмәси вә «Чајларын гидаланмасы вә режими» чәдвәлинин (чајын ады; дашғынын сәбәбләри; дашғынын баш вердиjи вахт графалар илә) долдурулмасы. ССРИ чајларының гидаланмасы вә режими хүсүсиjjәтләри һагғында нәтичәнин формулә едилмәси (6 №-ли практик ишин әввәли).

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Нә үчүн ССРИ-нин гәрб һиссәсиндә jағынтылар чох дүшдүjү һалда шәрг һиссәjә нисбәтән суларла пис тә'мин олунмушдур? Бунунла әлагәдар һансы проблемләр меjдана кәлир?

2. Тәртиб етдиjиниз чәдвәли тәһлил един вә суаллара чаваб верин: өз режиминә көрә ССРИ чајлары һансы груплара бөлүнүр? ССРИ чајларының әксәриjjәтиндә дашғын нә вахт вә һансы сәбәбләрә көрә баш верир? Нә үчүн Jана вә Индикирка чајларында дашғын илин исти дөврүндә баш верир?

2-чи дәрс. **ССРИ чајларының үмуми хүсүсиjjәтләри.**

Мәзмуну: чајлар илә релjефин гаршылыглы әлагәси; чајларын иши; өз республикасының даxили сулары.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Релjефин чајларын истигамәтинә вә ахын характеринә тә'сири һагғында истинад биликләри әсасында мүсаһибә. 2. Чај дәрәсинин формалашмасы, чајын душмәси вә мејли һагғында мүәллимин изаһының мәнимсәнилмәси. 3. 6 №-ли практик ишин jеринә jетирилмәсинин давам етдирилмәси: чајын дүшмәси вә мејлинин, һәмчинин практик истифадәси имканларының тә'jини (өз вилаjәтинин чоғрафиjасы үзрә атласдан истифадә етмәклә).

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Сүбут един ки, релjеф вә чајлар гаршылыглы әлагәдәдир? Чајларын jарадычы вә дағыдычы ишинин нисбәти jухары вә ашағы ахында нечә дәjишир? Нә үчүн Волга чаjы кениш делтаjа, Об вә Jенисеj чајлары исә дениз көрфәзинә маликдир?

2. Чајын душмәси 215 метрдир. Бу, дағ чајыдыр, jохса дүзәнлик? Чајын мејли аша ғы, орта вә jухары ахында нечә дәjишир вә бунунла әлагәдар оларағ, тәсәррүфатда чајын истифадәси нечә дәjишир?

3. Өз республиканызын чоғрафиjасы үзрә атласдан истифадә едәрәк, нүмунәви план үзрә сизин республиканын чајларынын биринин характеристикасыны тәртиб един.

Габаглаjычы груп тапшырығы. Дәрсliјin мәтни вә әлавә әдәбиjjатдан истифадә едәрәк, jералты сулар, бузлаглар вә инсанларын тәсәррүфат фәалиjjәтиндә онларын әһәмиjjәти һагғында мә'луматлар назырлаjын.

3-чү дәрс. **Дахили суларын башга нөвләри.**

Мәзмуну: чохиллик донушлуг вә ССРИ әразиси үзрә jајылмасы; ән мүһүм көлләр; батаглыглар, jералты сулар; бузлаглар.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Мүәллимин, «чохиллик донушлуг» анлаjышының формалашдырылмасына jөнәлдилән изаһы. 2. Чохиллик донушлуғун сәрһәдләринин шакирдләр тәрәфиндән контур хәритәjә көчүрүлмәси. 3. Көл чөкәкликләринин мәншәjи һагғында мүсаһибә вә «Көл чөкәкликләринин типләри» чәдвәлинин (типин ады; әмәлә кәлмәси jолу; планда тәсвири көл нүмунәләри графалары илә) долдурулмасы. 4. Дахили суларын башга нөвләри һагғында мүәллимин сөһбәтинин (шакирдләрин мә'луматларынын) динләнилмәси. 5. Алт вә үст батаглыгларын гидаланма мәнбәләри, биткиләрин характери, торфу истифадәсинә көрә мүғаjисә етмәк мәгсәдилә дәрсliјin мәтни илә иш.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Нә үчүн Шәрг һиссәсиндә чохиллик донушлуғун сәрһәдди гәрб һиссәсинә нисбәтән хejли чәнубдан кечир?

2. Чохиллик донушлуғун мәншәjи һагғында ики нөгтеjи-нәзәр мөвчуддур: бир

təfəfdən bu, buzlaq kɵçmişinin qalığıdır, dikəp təfəfdən o kontinental iqlim zəjəsində mɵvcudluğunu saxlajıp. Bu mübahisəlɵp hansı praktik əhəmijjətə maliкdir. Sizin nəgtəji-nəzəriniz nечədir?

3. Fiziki xəpitədən istifadə edəpək suala cavab vepin: SSPİ-nin hansı hissəsində kɵlləp çoxdup, bu nə ilə əlaqədadıp? Nə üçün Balxaш kɵlünün qəpb hissəsi şipin, şəpq hissəsi isə şopdup?

4. Nə üçün SSPİ-nin vəl zonasında yst batağlıqlapa past kəlinmip? Onlap SSPİnin hansı hissəsində vap?

5. Gəpbdən şəpqə dogpu hopəkət etdikdə dağlapda gap xəttinin hündүrlüj nечə və nə üçün dəjişip? Sizin pespublikanızın təsəppüfatında jepaltı sulapdan nечə istifadə olunup?

4-çü dəpc. **Sularын istifadəsi və mühafizəsi.**

Məzmunu: təbiətdə və təsəppüfatda xüsusi polu; sularla bağlı olan təhlükəli hadisələp (dağqın, gap uçqunları, selləp), onlapın gapşısının alınması; SSPİ əpazisinin su ehtijatlarının mühafizəsi və bəppasы tədbipləpi.

Dəpsdə fəalijjətin təşkili. 1. Təbiətdə və təsəppüfatda sүjun mühүm polu haggında müzakiпə. Əsas müddəaların ɵxem şəkilində jejd edilməsi. 2. Su ilə bağlı olan təhlүkəli hadisələp və onlapın fəalijjətinin gapşısını almag haggında müəllimin səhbətinin dinlənilməsi. Əsas tədbipləpin müəjjən edilməsi və onlapın dəftəpdə jejd edilməsi məsələsinə «Sulapın mühafizəsi» k/fp bахыш.

Suallap və tapşıpıqlap:

1. Su anbapını hansı məsələləplə tanışpap və bu zaman hansı mənfi nəticələp mejdana kəlip? SSPİ-nin hapaqында «su problemi» mɵvcuddup, o hansы səbəbləpə kəpə japanıp və onu nечə həll edipləp?

2. SSPİ-də sularын mühafizəsi üzpə tədbipləp kompleksindən hansılapы daha çox kepçək və məsələdəүjgundup.

3. Fikipləşin, sularын mühafizəsi problemində SSPİ-də və kapitalist ɵlkələpində janaşma nечə fəpqlənip? Nətiçə çıxapın.

4. Sizin pespublikada su ilə bağlı olan hansı təhlүkəli hadisələp jajılmışdıp? Onlapın gapşısını almag üçün hansı tədbipləp kɵpülüp?

II ḤİSSƏ. SSPİ-nin İQTİSADİ VƏ SOSİAL ÇOĞRAFİJASI

3-çү mɵvzu. **Ən mүhүm cahələpapası kompleksləp və cahələp çoğrafijası (21 saat)**
Öjrənilməsinin vaxtı — 17 sentjabpdən 4 dekabpadək.

Maşingajırma kompleksi (2 saat)
Tə'lim-tərbijə vəzifələpi:

1. Elmi-texniki təpəggiпin süp'ətləndipilməsində maşingajırmanın polunu, kɵmpleks inkişafın üstünlüjünün zəpupilijini kɵstəpmək.

2. Cahə təpkibinin müpəkkəblijini açmag; maşingajırmanın texniki səvijjəsini müəjjən edən cahələpi ajırmag, onlapın apтan polunu kɵstəpmək.

3. Jeni — istehcalın «ixtisaslaşdıpılmasы» və «kooppativləşdipilməsi» anlajışlapını dахil etmək.

4. Məktəblilәpdə tematik xəpitələpi təhlil etmək, onlapın əsasında əsas faktopлapın maşingajırmanın jepləşdipilməsinə tə'sipini isah etmək bacapığını formalaşdıpmag.

Tə'lim vasitələpi: «Maşingajırma və metal e'malы» xəpitəsi, metallap və əpintilәp kollekسijası, «Sov.İKP-nin XXVII gupultajının materiallapы» (səh. 294—296).

Istinad biliklәpi və bacapığlapы: cahələpapası komplekslәp haggında təsəvvүplәp, «əhalinin sıxlığı» xəpitəsini təhlil etmək bacapığı.

1-çi dəpc. **Maşingajırma kompleksi və onun təpkibi.**

Məzmunu: Elmi-texniki təpəggiпin süp'ətləndipilməsində maşingajırmanın polu; XXVII gupultaj komplekسin üstүn inkişafı haggında; cahə təpkibi; elmtutumlu cahələpin — dəzkahrajırmanın, mikpoelektponiканын, hesablama texnikasının apтan polu; istehcalın ixtisaslaşdıpılmasы və kooppativləşdipilməsi.

Dəpsdə fəalijjətin təşkili. 1. Müəllim izahının mənimsənilməsi. Onun pəhəpliji altında «maşingajırma kompleksi və onun təpkibi» adlı sxemin təptibi. 2. Şakipdlәpin Sov.İKP XXVII gupultajı matepialları үzəpində müstəgil iши; maşingajırmanın ajpı-ajpı cahələpi nümunəsində müasip texnikanın istehcalыnы xapaktepizə edən müddəaları seçmək. 3. Dəpsliklə iш əsasında «ixtisaslaşdıpma» və «kooppativləşdipmə» anlajışlapı haggında bilikləpin mənkəmləndipilməsi; mətnin oxunmasы, müddəaların seçilməsi, 6, 27, 28 nömpəli şəkilləpin təhlili. 4. Maşingajırmanın ajpı-ajpı cahələpinin inkişafı və onlapın ixtisaslaşdıpılmasы haggında gabaglajışı biliklәp almыş şakipdlәpin çıxışıbı. Çədvəl formasında jejdlәp apapmag (tapşıpıq № 3).

Suallap və tapşıpıqlap:

1. Xalg təsəppüfatının inkişafında maşingajırmanın polu nədən ibapətdip? Müasip məphələdə maşingajırmanın hansı cahəsi üstүn əhəmijjət kəsb edip və nə üçün? 2. «İxtisaslaşdıpma» və «kooppativləşdipmə» anlajışlapına tə'pif vepin. İstehcalın təşkilinin bu formalapını inkişaf etdipmək nə üçün vacibdip? Şəhəpinizin maşingajırmasы hansı ixtisaslaşdıpmaja maliкdip? Buny nə ilə izah etmək olap? 3. Maşingajırmanın ajpı-ajpı cahələpinin inkişafы haggında joldaşlapınızın çıxışlapı əsasında çədvəl təptib edin. Bu çədvəl aşağıdakı gpafalapdan ibapətdip: maşingajırma cahələpi, ən iпi məpkəzləp, məhsul bupaxılışında ixtisaslaşdıpma. 4. Ən çadə tədgigat apapın: hansı şəhəpləp evinizdə və evinizdən kənapda (magazada, kүçədə və s.) kəpdүjүnүz maşingajırma məhsulları istehcal edipləp?

2-çi dəpc. **Maşingajırmanın jepləşməsi.**

Məzmunu: Cahə komplekسinin jepləşməsinin ppinsipləpi, maşingajırmanın xəpitəsi.

Dəpsdə fəalijjətin təşkili: 1. Müsahibə pposesində istehcalın jepləşməsinin əsas ppinsipləpini ajdınlaşdıpmag. Aşağıdakı bəzijjətləpi ajpımagla sadə sxemləpin təptibi: elmi-tədgigat instituтlapının və təhpүbə laboпatopijalapının, ixtisaslı kadplapın, əlvepişli nəqlijjat mövgejinin, metal ilə təçhizatın istehlakçılarının jaxınlığda olmasını nəzəpə almagla jepləşdipmək. 2. Dəpslik үzəpində müstəgil iш: maşingajırma kompleksinin ajpı-ajpı cahələpinin jepləşməsinin xüsusijjətləpinin aşkap edilməsi, təptib olunmuş sxemin misallapla tamamlanması. 3. «Maşingajırma və metal e'malы» xəpitəsini təhlil etmək; əməktutumlu və metal tutumlu maşingajırmanın jepləşməsini müəjjən etmək (2 №-li ppaktik iш). Bəmin xəpitəni «əhalinin sıxlığı» xəpitəsi ilə müqajisə etmək. Kompleksin cahələpinin jepləşməsi xüsusijjətləpi haggında nətiçələpi dүpüstləşdipmək.

Suallap və tapşıpıqlap:

1. Maşingajırma kompleksi cahələpinin jepləşməsi ppinsipləpi haggında danışın. Maşingajırmanın hansı cahələpi elmtutumlu və əməktutumludup? Metaltutumlu maşingajırmaja and nümunəlәp kətipin. 2. Maşingajırma xəpitəsindən ajpın: a) əməktutumlu maşingajırmanın əsas nəvləpi. b) əməktutumlu maşingajırma pajonlapı. 3. Maşingajırmanın o cahələpinə aid nümunəlәp kətipin ki, onlapın jepləşməsinə komplekс amillәp tə'sip kəstəpip. 4. Nə üçün maşingajırma ɵlkənin Avpopa hissəsində daha çox inkişaf etmişdip? Buna aid ən azы dəpd cүbut.

Janaçag-enepketika kompleksi (4 saat)
Tə'lim-tərbijə vəzifələpi:

1. Ɵlkənin xalg təsəppüfatında enepketikanın polunu şakipdlәpə kəstəpmək.

2. Janaçag-enepketika kompleksinin jepləşdipilməsi, cahə təpkibini və xüsusijjətləpini müəjjən etmək.

3. Ɵlkənin janaçag-enepketika balansı. Bahid enepketika sistemi, SSPİ-nin Enepketika ppogpamы, ETİ dəvpündə janaçag-enepketika kompleksinin inkişaf pepspektivləpi haggında təsəvvүp japatmag.

4. Janaçag-enepketika kompleksinin cahə xəpitələpi, xəpitə-sxemləpi, statistik vədvəlləpi təhlil etmək, nətiçə və үmumiləşdipmə apapmag bacapığı popmalaşdıpmag.

Tə'lim vasitələpi: xəpitələp («Faydalы gazıntılap», «Janaçag sənajesi», «Elektpoenepketika»), d/f «Ağıp sənaje çoğpafijası», 5 №-li vədvəl, «SSPİ-nin janaçag-enepketika kompleksinin cahə və əpazi gupulүşu, dinamik vədvəllәp: «Əsas enepji-istehcal sikllәpi» (fpagment), V. İ. Leninin əsəpləpi küllijjəti (səh. 375—376), «Sov.İKP XXVII gupultajının materiallapы» (səh. 293—295).

Istinad biliklәpi və bacapığlapы: Çəkүntү mənşəli faydalı gazıntılap, xalg təsəppüfatında sujun əhəmijjəti haggında biliklәp; tematik xəpitələpləpi işlәmək bacapığı.

3-çү dəpc. **Janaçag-enepketika kompleksi.**

Məzmunu: Xalg təsəppüfatında enepketikanın polu, komplekسin cahə təpkibi, enepji tələb edən əsas pajonlapın və janaçag-enepketika bazalapının jepləşməsi; janaçag-enepketika balansı və onun dəjişilməsi; komplekсin cahə xəpitələpi.

Dəpsdə fəalijjətin təşkili. 1. Komplekсin cahə təpkibi, xalg təsəppüfatında onun polu haggında müəllimin izahını dinləmək. Şəhp pposesində «Janaçag-enepketika komplekсinin cahə təpkibi» sxeminin şakipdlәp təpəfindən təptib edilməsi: Sov.İKP XXVII gupultajının materiallapы ilə müstəgil iш: komplekсin inkişafı bəsihələpinin müəjjən etmək. 2. Janaçag-enepketika komplekсinin tematik xəpitələpi ilə tanışlıq. 3. Ɵlkənin hazıpkı müpəkkəb igtisadi-çoğpafi ppoblemləpi — əsas janaçag-enepketika bazalapının ɵlkənin şəpqində jepləşməsi, tələbatı olan pajonlapın gəpdə, onun həllinin imkan jollapı (təsəppüfatın daha səmələpli jepləşdipilməsi, ɵlkənin Avpopa hissəsində və Uralda atom enepketikasının inkişafı, uzaq nəqlijjat dəşıyмalapının sistemi) haggında müəllimin izahı. 4. Müsahibə pposesində ɵlkənin janaçag-enepketika balansı haggında mɵvçud təsəvvүplәpi үzə çıxapmag. Dəpslijin 8-çi şəkilinin təhlili «2000-çi illәdək olan dəvpdə ɵlkənin janaçag-enepketika balansı» diagpamının təptibi və onun dəjişilməsi məjlinin müəjjən etmək.

Suallap və tapşıpıqlap:

1. Janaçag-enepketika komplekсinin təpkibinə hansı cahələp daхildip? 2. Ɵlkənin janaçag-enepketika balansının gupuşunda jaхın gelәcəkdə hansı dəjişikliklәp baş vepəçəkdip? Onlapın səbəbi nədip? 3. Atlasın «Faydalı gazıntılap» və «Janaçag sənajesi» xəpitələpini tutuşdupun. Ɵlkənin əsas neftli-gazlı əpazilәpinin və neft-gaz çıxapma pajonlapının ajpd edin. Sov.İKP XXVII gupultajının materiallapы əsasında jeni neftli-gazlı jatagların mənimsənilməsi pajonlapını kəstəpməklə xəpitəni informasija ilə tamamlajın. 4. «Janaçag sənajesi» xəpitəsini ɵjpənin: janaçağın çıxapılmasы və onun e'malы hansı şəpti işapələpləpə kəstəpilip? Xəpitədən istifadə etməklə «ɵlkənin başlıca enepketika ehtijatlapы onun şəpgində jepləşip» tezisini əsaslandıpın. Xəpitənin təhlili planыnы təptib edin.

4-çү dəpc. **Neft, gaz, kömүp sənajesi.**

Məzmunu: Neft və gaz sənajesi, əsas hasilat və e'mal pajonlapı, boпu'kəmələpləpi sistemi; kömүp sənajesi, əsas kömүp hövzələpi, onlapın təsəppüfat gijməti, məhsulun dəjəpi və onu dəjişən amillәp.

Dəpsdə fəalijjətin təşkili. 1. Müəllim təpəfindən dəpsin mövzusunun izahının mənimsənilməsi. Kontup xəpitəjə ɵlkənin başlıca janaçag-enepketika bazalapınы və neftin, gazın, kömүpün əsas axınlapının kɵçүpülməsi (müəllimin pəhbəplijі altında). 2. Xəpitələp və statistik matepiallap үzə neft, gaz və kömүp hasil edilən pajonlapdan bipinin xapakteristikası. (3 №-li ppaktik iш).

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Өлкәнин әсас јаначаг-енеркетика базаларыны дејин. Бунлардан һансы бирinin јахын онилликдә хүсуси әһәмијјәти олачаг? Нијә? 2. Көмүр, нефт, газ насилаты рајонларыны тәсәррүфатча гијмәтләндирикдә һансы шәртләри нәзәрә алырлар? Онларын насилатыны маја дәјәрини нечә ашағы салмаг олар? 3. Сов.ИКП XXVII гурултајының материаллары әсасында нефт, газ, көмүр насилатының сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәси имканларыны ачан көстәришләри сечин. Бу, өлкәнин машынгајырма комплексинин инкишафы илә нечә әлагәләндирилиб. (Ев тапшырығы). 4. Сиз һансы плана әсасән јаначаг чыхарылан рајона характеристика вердиниз? Һансы хәритәләрдән, хәритә схемләрдән, статистик мә'луматлардан истифадә етдиниз?

5-чи дәрс. **Електроенеркетика.**

Мәзмуну: В. И. Ленин електрикләшдирмәнин әһәмијјәти һаггында; електрик стансијаларынын типләри, онларын јерләшдирилмәсинин принсипләри; өлкәнин ваһид енеркетика системинин формалашмасы.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Мүсаһибә просесиндә «Електроенеркетика» схеминин тәртиби вә јаначаг-енеркетика комплексинин тәркибиндә саһәнин јеринин мүәјјән едилмәси. 2. VIII Үмумрусија советләр гурултајының (22—29 декабр 1920-чи ил) материалларынын өјрәнилмәси. Өлкәнин електрикләшдирилмәсинин Ленин дүстуруну дәфтәрләрә јазмаг. 3. Електроенеркетика хәритәсинин тәһлили (тапшырыг 4—5). 4. Тапшырыглар һаггында габагчыл биликләр алмыш шакирдләрин електрик стансијалары типләри һаггында чыхышлары. 5. Өлкәнин ваһид енеркетика системинин јарадылмасынын игтисади сәмәрәлилијинин мүәллим тәрәфиндән изаһы.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Өлкәнин игтисади инкишафында електроенеркетика нә кими рол ојнајыр? 2. Мүхтәлиф типли електрик стансијаларынын јерләшдирилмәсинин принсипләри һаггында данышын. Јахын онилликдә өлкәмиздә һансы електрик стансијалары инкишаф етдирилчәкдир? 3. Ахырынчы онилликләрдә електроенеркетиканын чоғрафијасы нечә дәјишилмишдир? 4. Електроенеркетика хәритәсини тәһлил един. Бу хәритәдә мүхтәлиф типли електрик стансијалары вә енержинин узаг мәсафәјә өтүрүлмәси нечә верилмишдир? Ваһид енеркетика системи һансы рәнклә верилмишдир? Һансы енеркетика системи она һәлә дахил едилмәмишдир? Бу әлагәнин олмамасыны хәритәдә нечә изләмәк олар? 5. Фикирләшин, мәктәб атласында јени електроенеркетика хәритәси перспективдә өзүнә нечә јер тута биләр? Бу, инкишафын һансы саһәләриндә дәјишикликләрә сәбәб ола биләр?

6-чы дәрс. **ССРИ-нин енеркетика програмы.**

Мәзмуну: ЕТИ дөврүндә јаначаг-енеркетика комплексинин перспектив инкишафы һаггында ССРИ-нин Енеркетика програмы: атом енеркетикасынын сүр'әтли инкишафы; енержинин сәмәрәли вә гәнаәтлә ишләдилмәси; төбиәтин мүһафизә мәсәләләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Дәрсин мөвзусунун мәнимсәнилмәси. «ССРИ енеркетика програмынын» ән садә схем ичмалынын вә «Енеркетика програмы чәрчивәсиндә јаначаг-енеркетика комплексинин инкишафы» хәритә-схеминин тәртиби. (Мүәллимин рәһбәрлији алтында).

2. Статистик мә'луматларла шакирдләрин мүстәгил иши: мәктәбдә, мәишәтдә вә истеһсалатда гәнаәт режиминин сәмәрәлилијинин һесабланмасы, төкрар хаммалдан истифадә. 3. Јаначаг-енеркетика комплексинин формалашдығы шәраитдә төбиәти мүһафизә проблеми һаггында шакирдин чыхышы. Шәһ олунан материалын әсас мүддәаларынын кениш план шәкилиндә тәсбит олунмасы.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. ССРИ-нин Енеркетика програмы үзрә әсас јаначаг-енеркетика комплексинин сонракы инкишаф јоллары һаггында данышын. 2. Әсас јаначаг-енеркетика комплекси һансы план үзрә өјрәнилди? Објектләрин вә һадисәләрин саһәләр комплекси хәритәләринин тәһлили үзрә һансы јени төсвир үсуллары илә таныш олдунуз?

ТӘБИИ ЕҺТИЈАТЛАРДАН КОНСТРУКСИЈАЛЫ МАТЕРИАЛЛАР Е'МАЛ ЕДӘН САҺӘЛӘР КОМПЛЕКСИ (4 саат).

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Мәктәблиләрә халг төсәррүфатында саһәләр комплексинин әһәмијјәти вә јери һаггында биликләр вермәли. Истеһсал просесләринин хүсусијјәтләрини ачмалы, өјрәнилән комплексин саһәләринин јерләшдирилмәсинин әсас базаларыны көстәрмәк.

2. Јени анлајышлар дахил етмәк. «Төмәркүзләшдирмә», «Комбинәтмә». Истеһсалын тәшкили формаларыны — «төмәркүзләшдирмә» вә «кооперативләшдирмә»ни характеризә едән анлајышлар үзәриндә иши давам етдирмәк.

3. Шакирдләри саһәләр комплексинин јени мөвзу хәритәләри илә таныш етмәк. Картографик материалларла ишләмәк бачарыгларынын формалашдырылмасыны давам етдирмәк: истеһсалын јерләшдирилмәсинә амилләрин тә'сирини тәһлил етмәк, мүгаисә вә изаһ етмәк.

4. Шакирдләри мүхтәлиф формаларда (план, схем-ичмал, чәдвәл вә хәритә-схем) чоғрафи информасијалары јазмағы өјрәтмәк.

Тә'лим васитәләри: Сов.ИКП XXVII гурултајының материаллары (сәһ. 295—296, 291—293), хәритәләр («Гара металлуркија», «Әлван металлуркија», «Кимја сәнајеси», «Мешә ағач е'малы вә селлүлоз кағыз сәнајеси»), фајдалы газынтылар, сәнаје хаммалынын әсас нөвләринин коллексијасы. «Әсас енеркетика истеһсалы сикли» (фрагмент) адлы динамик чәдвәлләр, чәдвәл 6: «Гара металлуркијанын саһә вә әразі структуру», өјрәнилән сәнаје саһәләри үзрә диафилм, «Агыр сәнаје чоғрафијасы» адлы диафилм.

Истинад биликләри вә бачарыглары: ССРИ әразисиндә фајдалы газынтыларын јерләшдирилмәсинин әсас ганунаујғунлуглары, ән мүһүм фајдалы газынтылар (КМА, Кривој-Рог, Алтај, Орта Асија, Загафразија, Узаг Шәрг), фосфорит хаммалы (Кола јарымадасы вә Орта Асија) рајонлары һаггында ССРИ-нин битки өртүјү һаггында биликләр, тематик физики хәритәләрлә ишләмәк бачарыглары.

7-чи дәрс. **Конструксијалы материаллар комплекси.**

Мәзмуну: Халг төсәррүфатының конструксијалы материалларла тә'минатында комплексин әһәмијјәти, ролу вә тәркиби, комплексин хәритәси: даг-мә'дән һасилаты сәнајеси, онун јерләшдирилмәсинин әсас принсипләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили: Мүсаһибәнин нәтичәләри үзрә конструксијалы материаллар схеминин тәртиб едилмәси Сов.ИКП XXVII гурултајынын материаллары илә мүгәгил иш: халг төсәррүфатында комплексин әһәмијјәти вә ролу һаггында мүддәаларын сечилмәси. 2. Ән мүһүм информасија мәнбәји кими саһәләр комплекси хәритәләри илә танышлыг. Онларын бир-бирилә вә әввәлдә истифадә едиләнләрлә мүгаисә етмәјин мүһүмлуғу һаггында нәтичәнин дүрүстләшдирилмәси («Фајдалы газынтылар», «торпаг-битки зоналары» вә с.). Фајдалы газынтыларын чыхарылдығы ән мүһүм рајонларын вә нөвләрин јерләшмәси һаггында мөвчуд биликләрин сәфәрбәрлијә алынмасы. 3. Даг-мә'дән насилаты сәнајеси, онун јерләшмәси, мүтәрәгги методларла фајдалы газынтыларын ахтарылмасынын мүәллим тәрәфиндән изаһынын мәнимсәнилмәси. 4. Мөвзунун планынын тәртиби, истинад сөзләрин вә сөзбирләшмәләрinin гејд едилмәси биликләри мөһкәмләндирмәк васитәси кими.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Конструксијалы материаллар комплексини һансы саһәләр төшкил едир? Халг төсәррүфатында онун ролу нечә мүәјјән едилмишдир?

2. Јени анлајышлары изаһ един: конструксијалы материаллар, даг-мә'дән насилаты сәнајеси, сафлашдырычы комбинат, консентрат, рекултивасија, хаммала гәнаәт.

3. Атласын «Фајдалы газынтылар» хәритәсини өјрәнин. Лекендада һансы фајдалы газынтылар групу көстәрилмишдир. Конструксијалы материаллар алынмасы үчүн онларын һансыларындан истифадә едилир. Хәритә үзрә филиз гуршагларының тә'јин един. Јадныза салын онлар һансы тектоник структурларла бағлыдыр? Бирбиринин јахынлығында олан фајдалы газынтыларын чәмләшдији рајонлары көстәрин.

4. Дәрслијә әлавә олунан «Төбии еһтијатлар» хәритәсини өјрәнин. Фикирләшин «Конструксијалы материаллар» комплекси мөвзусуну өјрәнәркән ондан нечә истифадә етмәк олар. Һәмин хәритәнин тәһлили үзрә азы үч суал тәртиб един. (Ев тапшырығы).

8-чи дәрс. **Металлуркија.**

Мәзмуну: Гара вә әлван металлуркија, гара металлуркија. истеһсалынын төмәркүзләшмәси вә комбинә едилмәси; мүхтәлиф тип мүәссисәләрин јерләшдирилмәси принсипләринә ЕТИ-нин тә'сири; өлкәнин металлуркија базалары; јүнкүл вә ағыр, әлван металлар металлуркијасы чоғрафијасынын әсас хүсусијјәтләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Мүсаһибә просесиндә «Металлуркијанын саһә тәркиби вә онун мәһсуллары» схеминин тәртиби. Халг төсәррүфатында саһәләрин әһәмијјәтини, онун гаршылыглы истеһсал әлагәләрини тә'јин етмәк. 2. Мүәллимин мүхтәлиф тип мүәссисәләрин (бирликләрин) јерләшдирилмәси принсипләри вә металлуркија истеһсалынын хүсусијјәтләринин шәрһи. 3. Материалын мөһкәмләндирилмәси фонунда шакирдләрин мүстәгил ишләри: а) гара вә әлван металлуркија истеһсалында техники-игтисади хүсусијјәтләри ајырд етмәк үчүн әлавәнин 17 №-ли чәдвәлинин тәһлили; б) атласын хәритәси үзрә өлкәнин әсас металлуркија базаларынын тә'јин едилмәси. 4. Мүәллимин рәһбәрлији алтында «Гара вә әлван металлуркија чоғрафијасынын әсас хүсусијјәтләри» системләшдиричи чәдвәллөрин тәртиби. 5. Дәфтәрдә дәрсин јени терминләрини јазмаг.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Истеһсалын «төмәркүзләшмәси» вә «комбинәләшмәси» анлајышларына тә'риф верин. Металлуркијада истеһсалын комбинәләшмәсинин һансы нөвләри тәгдим едилир? Ири комбинәләшдирилмиш истеһсал һансы үстүнлүкләрә маликдир? Металлуркија сәнајеси мисалында хаммалын насилатындан назыр мәһсулун бурахылмасынадәк истеһсал просесләринин ардычыллығыны көстәрин.

2. Өлкәнин әсас металлуркија базаларыны дејин. Онларын јерләшдирилмәсинә һансы шәраитин тә'сир етмәсини изаһ един?

3. «Гара металлуркија» хәритәсини өјрәнин. Нөвбәти суаллара чаваб верин: һансы информасијаны хәритәнин өзү, һансыны кәсим-диаграм верир? Һәр бир металлуркија базасы хаммал-јаначаг вә назыр мәһсул үзрә әразі-истеһсал әлагәләринә маликдир. Верилмиш хәритәдә әлагәләрин һансы нөвләри әкс етдирилмишдир? Чәнуб (вә ја Урал) металлуркија базаларынын јазыларыны дәрслијин мәтни үзрә охујун. Адлары чәкилөнләри хәритәдән тапын. Верилмиш базанын әразі-истеһсал әлагәләрини изаһ един. Чәнубун, Уралын вә Мәркәзи базанын металлуркија истеһсаллары фәргләнирләрми? Верилмиш хәритәни әлавәдәки 5 №-ли хәритә илә тутушдурун. Металлуркија истеһсалы рајонларында төбиәти мүһафизәнин һансы тәдбирләри көрүлүр? 4. «Әлван металлуркија» хәритәсинин тәһлилини кечирин. Әлван металлуркија чоғрафијасынын хүсусијјәтләринин ачылмасына аид ән азы үч суал тәртиб един. (Ев тапшырығы).

9-чу дәрс. **Кимја сәнајеси.**

Мәзмуну: Кимја сәнајеси, онун әһәмијјәти, саһәләрарасы әлагәләр, јерләшдирилмәнин принсипләри; кимја сәнајесинин әсас мә'дән-кимја базалары вә рајонлары.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили: 1. Кимја сәнајесинин саһә тәркиби, халг төсәррүфатында онун әһәмијјәтинә аид мүәллимин шәрһинин мәнимсәнилмәси. «Кимја сәнајесинин саһә тәркиби» схеминин тәртиби. 2. «Кимја сәнајесинин саһәләрарасы әлагәләри схеминин тәртиби»нә аид 4 №-ли практики ишин јеринә јетирилмәси. 3. Өлкәнин башлыча кимја базаларыны мүәјјән етмәк үчүн атласын вә дәрслијин хәритәләрини тәһлил етмәк. Кимја истеһсалатынын јерләшмәсинә тә'сир едән әсас амилләрин изаһы.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Кимја сәнајесинин инкишафында истеһсалатын һансы тәшкилат формалары инкишаф тапыр?

2. Кимја истеһсалатынын хүсусијјәтләри һансылардыр?

3. Саһәнин јерләшдирилмәсинә һансы амилләр тә'сир едир? Өлкәнин әсас дағкимја базаларыны дејин.

4. «Кимја сәнајеси» хәритәсини өјрәнин. Хәритәнин мәзмунунун ачылмасы үчүн һансы шәрти ишарәләрдән истифадә олу-

нуб? Кола вә Газахыстан даг-мә'дән базаларыны тапын. Онлар һансы фаҹдалы газынтыларын һасилаты үзрә фәргләнирләр? Кимҹа сәнаҽсинин инкишафына көрә өлкәнин Авропа вә Асиҹа һиссәларини мүгаҹисә един. Бу ики рекионун саһәләринин инкишафындакы әксликҹи нечә изаһ етмәк олар?

10-чу дәрс. **Мешә сәнаҽси.**

Мәзмуну: ССРИ-нин мешә еһтиҹатлары, мешә илә әлагәли олан раҽонлар; сахәләрин чоғрафиҹасы; мүһүм мешә-сәнаҽ комплексләри, онларын игтисади сәмәрәлилиҹи.

Дәрсдә фәалиҹәтин тәшкили: 1. Мүсаһибә просесиндә мешә сәнаҽсинин сахәләрарасы әлагәләри вә сахә тәркибинә аид схемләрин тәртиби. Истеһсалат просесләринин ардычыллығының гурулмасы мәсәдилә, истеһсалын тәшкилинин мүтәрәгги формаларынын истифадә имканларыны мүәҹҹән етмәк мәгсәдилә дәрслиҹин 31-чи шәклинин тәһлили. 2. «Мешә, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнаҽси» хәритәләриндән мүстәгил тәһлили. ССРИ-нин үмуми мешә сахәләрининн тә'јин едилмәси, мешә илә тә'минолунма зонасы һәмин хәритәни мешә сәнаҽси инкишафы раҽонларында, тәбиәти мүһафизә тәдбирләрини мүәҹҹән етмәк үчүн дәрслиҹә әлавә олунан 5 №-ли хәритә илә мүгаҹисә един. 3. Мүәллимин рәһбәрлиҹи алтында мешә сәнаҽси сахәләрининн инкишафынын техники-игтисади көстәричиләрини тә'јин етмәк вә мешә сәнаҽси комплексләринин сәмәрәлилиҹини сүбут етмәк мәгсәдилә 15 вә 17 №-ли чәдвәлләрин тәһлили. Атласын хәритәси үзрә (сәһ. 20) мешә сәнаҽси комплексләринин јерләшдирилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Өлкәнин мешә еһтиҹатларына гиҹмәт верин. Мешә сәрвәтләринин мүһафизәси вә бәрпасының јолларыны көстәрин.

2. Мешә сәнаҽсиндә истеһсалат просесләринин ардычыллығыны мүәҹҹән един.

3. Мешә сәнаҽси истеһсалының јерләшдирилмәсинә һансы амилләр тә'сир едир?

4. Мешә сәнаҽси комплексләринин игтисади сәмәрәлилиҹини изаһ един.

5. «Мешә, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнаҽси» хәритәсини өјрәнин, онун тәһлили планыны тәртиб един. Фикирләшин, өјрәнилән саһәнин там сәчиҹәсини вермәк үчүн атласын һансы хәритәсиндән истифадә етмәк олар?

6. Јашадығыныз јердә мешә сәнаҽсинин һансы истеһсал сахәләри вардыр?

АГРОСӘНАЈЕ КОМПЛЕКСИ (3 саат)

Тә'лим-тәрбиҹә вәзифәләри:

1. Шакирдләрә АСК-нын тәркиби сахәләринин гаршылыглы тә'сири вә онун әһәмиҹәти, ССРИ Әрзаг програмына ујғун олараг АСК-нын инкишафы һаггында шакирдләрә биликләр вермәк.

2. Өлкәнин әсас кәнд тәсәрруфаты базаларыны тә'јин етмәк; АСК-да истеһсал просесләринин ардычыллығыны ачмаг (хаммал алынмасындан һазыр мәһсулун бурахылышынадәк).

3. Шакирдләри тәсәввүрләр сәвиҹәсиндә тәсәрруфатын апарылмасынын интенсив методлары илә, зонада ихтисаслашма, шәһәрәтрафы тәсәрруфатларла таныш етмәк, «торпагларын мелиорасиҹасы» анлајышыны формалашдырмаг.

4. Шакирдләрә тематик хәритәләрин тәһлили приҽомларыны, АСК нүмунәсиндә сахәләрарасы комплексин тәркибі схемини тәртиб етмәји; гәнаәт вә гаҹышкылыг уғрунда, АСК истеһсалыны инкишаф етдирәркән хәрҹләри вә иткиләри азалтмаг уғрунда мүбаризә тәдбирләрини мүәҹҹән етмәк мәгсәдилә техники-игтисади тапшырыгларын һәлли јолларыны; мәвзусунун әсас анлајышларыны вә тәсәввүрләрини мәнимсәнилмәси үчүн информасијанын мүхтәлиф мәнбәләриндән истифадә етмәк јолларыны өјрәтмәји давам етдирмәк.

Тә'лим васитәләри: Сов.ИКП XXVII гурултајынын материаллары (сәһ. 247, 296—302), АСК сахәләринин тематик хәритәләри, «ССРИ-нин Әрзаг програмы» к/ф, «Ән мүһүм енержи-истеһсал тсикилләри» адлы динамик чәдвәлләр (фрагмент).

Истинад биликлəри вə бачарыглары: торпаг, ССРИ-нин агроиглим еһтиҹатлары һаггында анлајышлар, онларын горунмасы үзрә тәдбирләр, мелиорасијанын ролу вә торпағын мәһсулдарлығының јүксәлдилмәси һаггындакы анлајышлар; тематик хәритәләрин тәһлили приҽомлары.

1-чи дәрс. **Агроиглим комплексləри.**

Мəзмуну: Комплексин тәркиби, кәнд тәсәрруфаты комплексин апарычы сахәсидир, тәсәрруфатын инкишафының интенсив вә екстенсив јолу.

Дəрсдə фəалиҹəтин тəшкили: 1. Мәктәб мүһазирәси просесиндә јени материалын мәнимсәнилмәси, истинад сөзләри вә сөз бирләшмәләрини дәфтәрләрә көчүрмәк (АСК, интенсив вә екстенсив јол, мелиорасија, комплекс мелиорасија програмы, е'тибарлы өкинчилик зоналары, јем истеһсалы, кәнд тәсәрруфаты истеһсалының кимјалашдырылмасы вә техники чәһәтдән јенидән силаһландырылмасы).

2. 5 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси: АСК-нын схеминин тәртиби.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. АСК-нын тәркиби һаггында данышын. Бу комплексин әсас һалгалары бир-бирилә нечә әлагәләндирилмишдир? Өлкәнин халг тәсәрруфатында АСК нә кими јер тутур?

3. АСК-нын сахәләринин интенсив инкишаф јолларыны нечә баша дүшүрсүнүз?

4. АСК-нын инкишафы просесиндә өлкәнин тәбии еһтиҹатларынын мүһафизәси, әтраф мүһитин чирклəндирилмәсинин гаршысынын алынмасы јоллары һансылардыр?

5. Москва вә Москва вилаҽти нүмунәсиндә АСК-нын сахәләринин гаршылыглы тә'сири нечә тәзаһүр едир? (нәтичә, АСК-нын характеристикасына даир тапшырыглара нөвбәти дәрсдә јекун вурулур).

2-чи дәрс. **Биткичилик вə һејвандарлыг.**

Мəзмуну: Биткичилик вә һејвандарлыг, онларын гаршылыглы әлагәси, агроиглим хәритәси, кәнд тәсәрруфатының зоналар үзрә ихтисаслашдырылмасы, тәбии зонада кәнд тәсәрруфаты, дәнли вә техники биткиләрин јерләшдирилдиҹи әсас раҽонлар, әсас һејвандарлыг сахәләри вә раҽонлары.

Дəрсдə фəалиҹəтин тəшкили: (I вариант). 1. Мүәллим изаһынын динләнилмәси. Кәнд тәсәрруфатының сахә тәркибинин ән садә схемләрини дәфтәрдә чәкмәк. 2. Агроиглим хәритәсинин тәһлили, онун торпаг, биткы зонасы хәритәси илә мүгаҹисәси, дәнли вә техники биткиләрин, һејвандарлығын јерләшдиҹи әсас раҽонлары үзә чыхармаг. Кәнд тәсәрруфаты истеһсалының јерләшдирилмәсинә тәбии шәраитин тә'сирини изаһ етмәк. 3. Атласын үмуми игтисади хәритәси вә дәрслиҹин мәтни илә иш әсасында кәнд тәсәрруфатының тәбии зоналар үзрә ихтисаслашмасының әсасландырылмасы. Мәвзунун өјрәнилмәси јекунларына көрә нәтичәләрин дүрүстләшдирилмәси.

II вариант. (ССРИ-нин Әрзаг програмы к/ф истифадә етмәклә I һиссә). 1. Филмә бахмаздан әввәл шакирдләри ашағыдакы суалларла таныш етмәли: АСК-нын тәркиби һансыдыр? Нә үчүн кәнд тәсәрруфаты АСК-нын апарычы сахәсидир? Өлкәнин әсас тахылчылыг раҽонлары һарда јерләшмишдир? Јем базасы һејвандарлығын инкишафына нечә тә'сир көстәрир? Өлкәнин јем базасының мөһкәмləндирилмәси үчүн һансы имканлар вардыр? 2. Суаллара верилән чаваблар. 3. Хәритә илә ишләмәклә материалын мөһкәмləндирилмәси (бах: тапшырыг 1).

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Атласын «Торпаг-иглим еһтиҹатлары» вә «Агроиглим еһтиҹатлары» хәритәләрини өјрәнин. Ашағыдакы суаллара чаваб верин: хәритәдәки мә'луматлар һансы информасија үсулларына маликдирлəр? Истиликлə тәчһиз едилмәјə көрə гуршаглары нечә ајырмалы? Онлар һансы торпаг-битки зоналарына ујғун кәлир? Нә үчүн биткиләрин истиликлə тәчһиз едилмәси характеризә едиләркән (фон рәнки илә, изохәтләрлә) һәрарәти 10° селси үзрә көстәрирлəр? Чаваблар дүзкүнлүјүнү јохламаг үчүн 16-чы әлавә чәдвәлин мә'луматларындан истифадә един.

2. Рүтубәтлə тәчһиз едилмә үзрә һансы зоналары көстәрмәк олар?

3. Истилик, рүтубәт вә торпагларын тәбии мүнбитлиҹинин нисбәти үзрә кәнд тәсәрруфатының апарылмасының ән әлверишли шәртләри һансылардыр? Өлкәнин әсас кәнд тәсәрруфаты раҽонларының ихтисаслашдырылмасы һансылардыр — мешә-чөл вә јахуд чөл зоналары?

5. Москва вилаҽтинин зоналар үзрә ихтисаслашмасыны мүәҹҹән един? Онун әразисиндә һансы кәнд тәсәрруфаты раҽонларыны мејдана чыхмышдыр?

6. Кичик тәдгигат апарын: шәһәрәтрафы зоналардан пајтахтын мағазаларына вә базарларына һансы нөв мәһсуллар тәзә һалда дахил олур?

3-чү дәрс. **ССРИ-нин Әрзаг програмы.**

Мəзмуну: Јејинти сәнаҽси мүстәгил саһә кими, АСК сахәләри үчүн машын вә кимја мәһсуллары истеһсалы, өлкәнин Әрзаг програмы.

Дəрсдə фəалиҹəтин тəшкили. I вариант. 1. Мүәллимин изаһатынын динләнилмәси. 2. ССРИ-нин Әрзаг програмы филминә бахыш (II һиссә). Филмә бахмаздан әввәл шакирдләрә ашағыдакы суаллар верилир. АСК-нын һансы сахәләри филмин II һиссәсиндә көстәрилир? Кәнд тәсәрруфаты мәһсулларынын е'малы, сахланмасы вә тәдарүкү һаггында һансы мә'луматлар әлдә етдиниз? АСК-нын инкишафында машынгајырма вә кимја сәнаҽсинин нә кими ролу вардыр? 3. Суаллара верилән чаваблар. 4. «Јејинти сәнаҽсинин е'мал истеһсалының кәнд тәсәрруфат мүәссисәләринә јахынлашдырылмасының сәмәрәлилиҹинин мүәҹҹән едилмәси» адлы 7 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси (Ев тапшырығы). **II вариант.** 1. Мүәллимин «Сов.ИКП XXVII гурултајының материалларындан» (сәһ. 247) истифадә етмәклә АСК-нын инкишафы јоллары вә интенсивләшдирилмәси һаггында, ССРИ-нин Әрзаг програмының изаһыны динләмәк. Дәфтәрләрдә «Әрзаг програмының башлыча истигамәтләри» садә схемләри тәртиб етмәк. 2. АСК-нын истеһсалы вахты иткинин азалдылмасы, гәнаәт вә гәнаәтчилик јоллары һаггында мүсаһибә. 3. 7 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси. Дәрслиҹин мәтнини вә атласын «Јејинти сәнаҽси» хәритәсини мүстәгил өјрәнмәк (Ев тапшырығы).

Суаллар вə тапшырыглар.

1. Партијанын XXVII гурултајында Әрзаг програмынын һәлл едилмәсинин зәрурилиҹи өлкәнин биринчи дәрәҹәли проблеми кими гејд едилмишдир. Бу вәзифә узунмүддәтли Әрзаг програмына мүвафиг сурәтдә нечә һәјата кечирилир? АСК-нын бүтүн сахәләринин сәмәрәлилиҹи нечә јүксәлдиләчәкдир?

2. Москвада вә Москва вилаҽтиндә АСК мүәссисәләри вә комбинатларынын һансы нөвләри вардыр? АСК-нын һәмин сахәләри јерләшдириләркән һансы шәртләр нәзәрә алыныр?

3. Аиләниздә ики һәфтә әрзиндә ишләдилән јејинти сәнаҽси мәһсуллары истеһсалының чоғрафиҹасыны өјрәнин. Тәдгигатларынызын нәтичәләри әсасында «мәһсуллары шәһәриниздә дахил олан јејинти сәнаҽси мүәссисәләринин јерләшдирилмәси адлы» ән садә хәритә-схем тәртиб един.

ДҮНЈАНЫН ИГТИСАДИ ВӘ СОСИАЛ ЧОҒРАФИҸАСЫ

3-чү мөвзу: **Дүнҹа әһалисинин чоғрафиҹасы (4 саат).**

Мөвзунун өјрәнилмә мүддәти: 27 сентјабр — 7 октјабр.

Тә'лим-тәрбиҹә вәзифәләри:

1. Мәктәблиләрә Јер күрәси әһалисинин сајы, тәсәләнмәси, тәркиби вә јерләшмәси һаггында биликләр вермәк.

2. Дүнјанын әмәк еһтиҹатларынын һәчми вә кејфиҹиҽт тәркибини, мүхтәлиф сосиал-игтисади типләрә малик өлкәләрин әмәк еһтиҹатлары илә тә'мин олунмасыны сәчиҹәләндирәркән «Әмәк еһтиҹатлары» анлајышларыны дәринләшдирмәк (практик иш № 3); јени анлајышлар дахил етмәк «әһалинин тәсәләнмәси», «урбанизасија».

3. Әһалинин сосиал-синфи тәркибиндә сосиалист, инкишаф етмиш капиталист, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә милли мәсәләнин һәлли хүсусиҹиҽтләрини көстәрмәк;

4. Дүнјанын мүхтәлиф рекионларында әһалинин тәсәләнмәсиндә, тәркибиндә вә јерләшмәсиндә үмуми вә фәргли чәһәтләрин ашкара чыхарылмасы заманы мәтн, картографик, статистик мәнбәләрдән истифадә бачарыгларынын формалашдырылмасыны давам етдирмәк.

5. Үмумтәһсил бачарыгларыны формалашдырмаг: әсас чәһәти сечиб ајырмаг, план тәртиб етмәк, системләшдирчи чәдвәллəр дүзәлтмәк, өјрәнилән материал үзрә график ачмал һазырламаг.

Тə'лим васитəлəри: «Дүнјанын әһалиси» хәритәси. «Дүнјанын әһалиси вә тәсәррүфаты» транспаранты, «Дүнјанын әһалиси» д/ф, «Әһалинин јајылмасынын мүасир формалары» д/п.

Истинад биликләри вә бачарыглары: әһалинин тәбии һәрәкәтиндә чоғрафи фәрглөр, онун сыхлығы, миграсијасы, јајылма формалары, әһали мәнтәгәләринин типләри һаггында тәсәввүрләр; әһали характеризә едиләркән картографик вә статистика материалларындан истифадә бачарығы (ССРИ-нин игтисади вә сосиал чоғрафијасы курсундан).

1-чи дәрс. **Дүнја әһалисинин сајы вә тәзәләнмәси.**

Мәзмуну: Әһали чәмијјәтин әсас мәһсулдар гүввәсидир, әһалинин тәзәләнмәси (тәбии һәрәкәти); дүнја әһалисинин сајы, демографик партлајыш, демографик сијасәт.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Јазы тахтасындан асылмыш вә ја кодоплјонкадакы план үзрә мәктәб мүһазирәсини динләмәк. а) әһали өлкәнин инкишафынын мүһүм амилидир. б) әһалинин тәзәләнмәси, онун биноложи, сосиал-игтисади шәраитә тә'сири, тәзәләнмәнин ики типи, в) демографик партлајыш, демографик сијасәт. 23 нөмрәли хәритәнин вә дәрслијә әлавә олунан 4 нөмрәли чәдвәлин тәһлили. 3. Шакирдләрин терминләри башa дүшмәләрини јохламаг, шакирдләр тәрәфиндән дәрсин мәзмунунун график ичмалынын тәртиби (һафизәнин көмәјилә) мөвзунун мөһкәмләндирилмәси васитәси кими.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. «Әһалинин тәзәләнмәси» анлајышынын мәзмунуну ачын. Она һансы амилләр тә'сир көстәрир. 2. «Тәбии артым», «тәзәләнмәнин биринчи типи», «демографија», «демографик партлајыш», «демографик сијасәт» терминләрининмаһијјәтини изаһ един. 3. Дәрслијә әлавә олунмуш картографик вә статистик материалы тәһлил едәндә јерин мүхтәлиф рекионларында әһалинин тәзәләнмәсиндәки фәрглөр һаггында информасијалары нечә әлдә етмәк олар? Бу мә'лумат мәнбәләринин өјрәнилмәсини һансы план үзрә апармысыныз? Өз ишинизи саладајын (Ев тапшырығы).

2-чи дәрс. **Әһалинин тәркиби.**

Мәзмуну: Дүнја әһалисинин чинс вә јаш тәркиби, әмәк еһтијатлары; сосиалист, капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә әһалинин сосиал вә синфи тәркиби; әһалинин етник (милли) тәркиби, ән бөјүк халглар вә дил груплары; сосиалист, капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә милли мәсәләләрин һәлли.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Дәрсликләр, хәритәләрлә иш: дүнја әһалисинин тәркиби һаггында характеристика тәртиб етмәк. 2—3 нөмрәли практик ишин јеринә јетирилмәси; әмәк еһтијатларының вә дүнја рекионларының нисби гијмәтләндирилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар.

1. Әмәк еһтијатларындан истифадә дәрәчәси нечә тә'јин едилир? Бу көстәричијә көрә 3 мүхтәлиф сосиал игтисади типә малик өлкәни мүгајисә един. 2. Сосиалист вә капиталист өлкәләриндә милли мәсәләнин һәллиндәки принсипиал фәрглөр нәдән ибарәтдир? Өз фикирләринизи дөврү мәтбуатын көмәји илә изаһ един. 3. Ашағыдакы терминләри изаһ един: «әмәк еһтијатлары», «игтисади чәһәтдән фәал әһали», «етник тәркиб», «ирги вә милли ајры-сечкилик», «апартеид». 4. Әһалинин чинси, јаш тәркибинин хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир? 5. Сосиалист, инкишаф етмиш капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә әһалинин синфи тәркибинин хүсусијјәтләрини мүгајисә един.

3-чү дәрс. **Әһалинин јерләшмәси.**

Мәзмуну: Јер күрәси үзрә әһалинин гејри-бәрабәр јерләшмәси, әһалинин сыхлығы, миграсија.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Ашағыдакы план үзрә биликләрин сәфәрбәрлијә алынмасы: а) Јер күрәсиндә әһалинин гејри-бәрабәр јерләшмәси; б) әһалинин сыхлығы мәскунлашманын сәвијјәсинин көстәричиси кими; в) әһалинин гејри-бәрабәр јерләшмәсинә тә'сир көстәрән сәбәбләр. 2. Дүнја әһалисинин јерләшмәсиндә фәрглөри мүәјјән етмәк мәгсәдилә дәрслијә вә атласлара әлавә едилмиш статистик вә картографик материалларла иш. 3. Бејнәлхалг миграсијанын чоғрафи хүсусијјәтләри һаггында шакирдин мә'луматыны динләмәк. График ичмал формасында шәрһ едилмиш материалын әсас мүддәаларыны рејд етмәк.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Јер күрәсиндә јүксәк сыхлығы олан рајонлары көстәрин. Бу рајонларын тәшәккүлүнә һансы амилләр тә'сир көстәрмишдир. 2. Јер күрәсиндә әһалинин јерләшмәси һаггында дәрслијин мәтниндән башга даһа һансы мә'лумат мәнбәләри мә'лумат верир? Онлардан биринин мәзмунуна даир суаллар тәртиб един. 3. Әһалинин сајы, тәркиби вә јерләшмәсинә миграсијалар нечә тә'сир көстәрирләр. Миграсијаларын сәбәбләри вә онларын нөвләрини көстәрин.

4-чү дәрс. **Урбанизасија.**

Мәзмуну: Урбанизасија үмумдүнја просеси кими, онун чоғрафијасы.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Јер күрәсинин әһалисинин јајылмасының шәһәр вә кәнд характери һаггында дајаг биликлөрини сәфәрбәр етмәк мәгсәдилә мүсаһибә. 2. Мүәллим тәрәфиндән урбанизасија просеси, сәвијјәси вә формаларының изаһы. Ајры-ајры өлкәләрдә вә дүнјанын рекионларында урбанизасија просесинин тәзаһүрләрини мүәјјән етмәк мәгсәдилә статистик вә картографик материалларын тәһлили. 3. Дәрслик мәтни илә иш: әсас мүддәаларын дајаг сөзләр вә сөзбирләшмәләрининсечилмәси (бах; тапшырыг 1 вә 2) «Дүнја әһалиси» д/ф бахыш материалы мөһкәмләндирмәк васитәси кими.

Суаллар вә тапшырыглар.

1. «Урбанизасија» анлајышына тә'риф верин. Онун әсас әламәтләрини сечин. 2. Дәрслијә әлавә хәритә вә статистик мә'луматлар үзрә мүәјјән един: а) урбанизасијанын, орта, јүксәк вә ашағы дәрәчәси; б) ән јүксәк шәһәр әһалисинә малик олан өлкәләр, в) әһалиси 3 млн. нәфәрдән артыг олан дүнја шәһәрләри. 3. 9 №-ли карточка-тапшырыгдан истифадә етмәклә дүнјанын мүхтәлиф рекионларында урбанизасијанын артым сүр'әтини мүгајисә един. Африка вә Авропанын нүмунәсиндә урбанизасијанын сүр'әти вә сәвијјәси арасында олан бөјүк фәрглөри изаһ един. 4. Урбанизасијанын инкишафы просесиндә һансы сосиал-игтисади проблемләр мејдана чыхыр? Сосиализмдә вә капитализмдә урбанизасијанын мүһүм фәрглөри һансылардыр? 5. «Дүнја әһалиси» д/ф фрагментә бахын. Ондан һансы мә'луматлары алмаг олар? Һансы мәсәләләр һәлә дә гаранлыг галыр?

4-чү мөвзу: ДҮНЈА ТӘСӘРРҮФАТЫ ЧОҒРАФИЈАСЫ (7 саат)

Өјрәнилмә мүддәти: 8 октјабр — 14 нојабр Дүнја тәсәрруфаты (2 саат).

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Шакирдләри дүнја тәсәрруфатының маһијјәти илә, онун тәркибилә, бејнәлхалг чоғрафи әмәк бөлкүсү илә, ЕТИ шәраитиндә елмин, техниканын, истеһсалын вә идарәетмәнин инкишафының әсас јоллары илә таныш етмәк.

2. Дүнја тәсәрруфатының јерләшдирилмәсинә вә структуруна ЕТИ-нин тә'сирини, мүхтәлиф сосиал-игтисади типләрә малик өлкәләрдә ЕТИ-нин мәгсәдләринин принсипиал фәрглөрини ачмаг.

3. «Дүнја тәсәрруфаты», «бејнәлхалг чоғрафи әмәк бөлкүсү» анлајышларыны изаһ етмәк, шакирдләри игтисади интеграсија илә таныш етмәк.

4. Мәктәб мүһазирәсинин мәзмунунда әсас чәһәти сечмәк вә график ичмал тәртиб етмәк бачарыгларыны формалашдырмағы давам етдирмәк.

Тә'лим васитәләри: дүнјанын сијаси хәритәси; дүнја интеграсија бирликләринә дахил олан өлкәләри билдирмәк үчүн даирәчикләр; д/п. «Дүнја тәсәрруфаты», «Бејнәлхалг чоғрафи әмәк бөлкүсү»; Сов.ИКП XXVII гурултајының материаллары (сәһ. 9—10). 16 №-ли карточка-тапшырыглар (География в школе, 1984, № 5); харичи өлкәләрин игтисади чоғрафијасына даир мүнтәхәбат (сәһ. 16).

Дајаг биликләри вә бачарыглары: Ичтимаи әмәк бөлкүсү; XVIII—XIX әсрләрин сәнаје чеврилиши, чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләри (тарихдән), чоғрафи әмәк бөлкүсү, тәбии, тарихи, игтисади шәртләр, чоғрафи әмәк бөлкүсүнүн ихтисаслашма саһәләринин, рајонларарасы әлагәләрин илкин шәртләри кими (ССРИ-нин игтисади вә сосиал чоғрафијасы курсундан).

1-чи дәрс. **Дүнја тәсәрруфаты.**

Мәзмуну: Дүнја тәсәрруфатының формалашма мәрһәләләри, «Дүнја тәсәрруфаты», «Бејнәлхалг чоғрафи әмәк бөлкүсү» анлајышлары; игтисади интеграсија.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. График ичмаллы мәктәб мүһазирәси. 2. Материалын мөһкәмләндирилмәси: график ичмалда гејд едилмиш мүддәаларын, терминләрин шакирдләрә изаһ едилмәси; дәрслијин мәтни илә иш (јени анлајышларын көклү нишанәләрини ајырмаг, чоғрафи просесләрин вә һадисәләрин сәбәб-нәтичә әлагәләринин гурулмасы).

Суаллар вә тапшырыглар:

1. «Бејнәлхалг чоғрафи әмәк бөлкүсү», «дүнја тәсәрруфаты» анлајышларыны фәргләндирин. Онларын көклү дәјишикликләрини ајырд един. 2. 11 №-ли карточка-тапшырығын схеминә бахын. Көстәричиләрдән һансылары бејнәлхалг ихтисаслашдырма саһәләрини тә'јин едир вә нә үчүн? 3. Дүнја тәсәрруфатының инкишафында бејнәлхалг чоғрафи әмәк бөлкүсүнүн әһәмијјәти нәдир? 4. Бејнәлхалг чоғрафи әмәк бөлкүсүнүн сосиализмдә вә капитализмдә көклү фәргләри нәдәдир? 5. Мүасир дөврдә бејнәлхалг чоғрафи әмәк бөлкүсү нечә инкишаф едир вә мүрәккәбләшир?

2-чи дәрс. **ЕТИ дөврүндә дүнја тәсәрруфаты.**

Мәзмуну: ЕТИ-нин характерик хүсусијјәтләри, тәсәрруфатын јерләшдирилмәсинә вә саһә структуруна онун тә'сири, јерләшдирилмә амилләри, мүхтәлиф сосиал-игтисади тип өлкәләрдә ЕТИ.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Мәктәб мүһазирәсини динләмәк вә онун мәзмуну үзрә график конспектин тәртиби. 2. Материалын кејфијјәтли мөһкәмләндирилмәси — дәрслијин мәтни илә иш, «Сов.ИКП XXVII гурултајының материаллары» (сәһ. 9—10).

Суаллар вә тапшырыглар:

1. ЕТИ-нин характерик хүсусијјәтләри вә структуру һаггында данышын. ЕТИ дөврүндә елмин, техниканын инкишаф истигамәти, истеһсалат вә идарәетмә нечә дәјишмишдир? 2. Дүнја тәсәрруфатының структурунда һансы дәјишикликләр баш вермишдир? 3. ЕТИ дөврүндә истеһсалатын јерләшдирилмәсинә һансы амилләр тә'сир едир? Нә үчүн мүасир истеһсалат дүнјанын урбанизасијалашдырылмыш зоналарында даһа чох тәмәркүзләшир, «планетин нәһәнк е'мал сехини» јарадыр? Јени мәнимсәнилмиш рајонлара һансы рекионлары аид етмәк олар? 4. ЕТИ бәшәријјәт гаршысында һансы проблемләри ирәли сүрүр? Сосиалист, капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә онлар нечә һәлл едилир? Мүхтәлиф сосиал-игтисади тип өлкәләрдә елмин вә техниканын наилијјәтләриндән нечә истифадә олунур? 5. «ЕТИ дөврүндә истеһсалатын инкишафының перспектив истигамәти» — 16 №-ли карточканын схемини өјрәнин. ЕТИ-нин мүасир наилијјәтләриндән сәнајенин һансы саһәләри даһа долғун истифадә едир? Јени саһәләрин инкишафына һансы амил мүәјјәнедичи тә'сир көстәрәчәк? Дүнја тәсәрруфаты инкишафының ајры-ајры истигамәтләри һаггында данышын. Мүнтәхәбатын (сәһ. 16), дөври мәтбуатын материалларындан истифадә етмәклә.

ДҮНЈА ТӘСӘРРҮФАТЫ САҺӘЛӘРИНИН ЧОҒРАФИЈАСЫ (5 саат).

Өјрәнилмә мүддәти — 15 октјабрдан 1 нојабрадәк.

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Дүнја тәсәрруфаты саһәләринин чоғрафијасы һаггында шакирдләрә билик вермәк, сәнајенин мүһүм саһәләринин јерләшдији әсас рајонлары көстәрмәк, дүнјанын башлыча кәнд тәсәрруфаты рајонлары, бејнәлхалг игтисади әлагәләрин истигамәти.

2. Дүнја тәсәрруфаты саһәләринин вә әтраф мүһитин гаршылыглы әлагәләри мәсәләләринин өјрәдилмәсиндә «тәбиәтдән истифадә», «хаммалла тә'мин олунма» анлајышлары үзәриндә давам етдирмәк.

3. Хәритә-схемләр тәртиб етмәк, картографик вә статистик материаллара ишләмәк бачарығынын формалашдырылмасыны давам етдирмәк.

4. Үмуми тә'лим бачарығыны инкишаф етдирмәк: мүһазирәјә гулаг асмаг вә ејни заманда мүхтәлиф формада гејдләр (план, истинад сөзләри, график конспект) апармаг, дәрслијин мәтни илә иш (башлыча вәзиҹҹәти ајырмаг, план тәртиб етмәк, суаллар вә с.).

Тә'лим васитәләри: Дүнјанын нүмајиш хәритәләри («Дүнја енерһетикасы», «Гара вә әлван металлургија», «Кимја сәнајеси», «Машынгајырма вә метал е'малы», «Кәнд тәсәрруфатының ихтисаслашдырылмасы»,

«Нəглиjjат»), хəритə-транспарантлар «Əhалu вə дүнjа тəсəррүфаты», д/ф «Дүнjа енерκетикасы», «Дүнjа сəнаjеси», 12—21 №-ли карточка тапшырыглар (Географиjа в школе, № 5, 1984); харичи өлκəлəрин чоғрафиjасы үзрə мүнтəхəбат (сəh. 8—10).

Истинад билиκлəри вə бачарыглары :

Мүһүм саһəлəрарасы комплеκслəрин вə саһəлəрин чоғрафиjасы, ССРИ-нин харичи игтисади əлагəлəри, сəнаjенин, κənd тəсəррүфатының, нəглиjjатын хəритəлəрини (ССРИ-нин игтисади вə социал чоғрафиjасы курсундан) тəһлил етмəк бачарығы.

3-чү дəрс. **Дүнjанын jаначаг енерκетика сəнаjеси.**

Мəзмуну: Jаначаг-енерκетика сəнаjеси, əсас jерləшмə рајонлары, енерκетика вə ətраф мүһит.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшκили.

1. Мəвзунун өjрənилмə планы илə танышлыг; ону дəфтəрдə jазмаг. ТСО-дан истифадə етмəклə планын əсас чəһəтлəринə бахылмасы (д/ф «Енерκетика», д/п № 3, 19, «ЕТИ вə дүнjа тəсəррүфаты» серијасындан).

2. Габаглаjычы тапшырыг алмыш шакирдлəрин чыхышлары «Дүнjанын енерκетика проблеми», «Атом енерκетикасы», «Шелфин нефт вə газ jатагларынын мəнимсənилмəси» мəвзулары үзрə. 3. Дəрслиjин əлавəсиндəки статистиκ чəдвəллəрин (бах: тапшырыг № 1, 2, 4) вə атласын хəритəсинин тəһлили.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Əлавəдəκи хəритəлəрдəн истифадə етмəκлə дүнjа минерал jаначаг насилатында (κөмүр, нефт, газ) вə електрик енержиси истеһсалында ири ихчачат, ихдалат өлκəлəринин пајыны мүəjjən един. Дүнjанын jаначаг сəнаjеси вə електрик енержиси истеһсалы чоғрафиjасының хүсусиjjətləри һаггында нəтичə чыхарын. 2. Атласын «енерκетика» хəритəсинин өjрənин. Əлавəдəκи хəритə илə мүгаjисədə о, һансы jени информасија κəсб едир? Дəjилən хəритənин тəһлили үзрə ən азы 5 суал тəртиб един. 3. ЕТИ дөврүндə саһəлəрин jерləшмəсинин ганунаүjүн инκишафыны ачыб κөстərən чəһətləри дəрслиjин мəтниндən оχумагла ајырын. 4. Дүнja енерκетикасының jерləшмəси хəритə сχемини тəртиб един. Һазырκы чоғрафиjаны тə'jин едən амилləри ајырд един.

4-чү дəрс. **Сəнаjенин дикəр саһəлəри.**

Мəзмуну: Һасилат вə е'маледичи сəнаje, онларын jерləшмəсинин əсас хүсусиjjətləри, сəнаje вə ətраф мүһит.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшκили.

1. ЕТИ-нин тə'сири алтында сəнаje структурунун дəjишмəсинə аид биликləри jада салмаг мəгсəдилə мүсаһибə. 2. Е'маледичи сəнаjенин мүһүм саһəлəринин jерləшдирилмəсинин əсас хүсусиjjətləринин мүəллим тəрəфиндən изаһы. 3. Атласын «Гара металлуркија, «əлван металлуркија» (бах: тапшырыг 3, 4) хəритəлəринин тəһлили. Атласын «Машынгајырма вə метал е'малы», «Кимја сəнаjеси» хəритəлəринин тəһлили үзрə ев тапшырығының тə'лиматы. 4. «Сəнаje вə ətраф мүһит» мəвзусу үзрə габаглаjычы тапшырыг алмыш шакирдин чыхышы. Шакирдləрин сечмəси үзрə (план, сχем, истинад сөзləри) данышығын башлыча чəһətləрини гысача гејд етмəк.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Е'маледичи сəнаjенин структурунун дəjишмəсинə ЕТИ-нин тə'сирини κөстərин.

2. Дүнjанын е'маледичи сəнаjесинин jерləшмəсинин башлыча хүсусиjjətləрини характеризə един. 3. Атласын «Гара металлуркија» хəритəсини өjрənин. Ашағыдакы суаллара чаваб верин: гара металлуркија чоғрафиjасы һаггында информасија һансы картографик үсуллара верилмишдир? Гара металларын алынмасы үчүн хаммал групуна һансы фајдалы газынтылар аиддир? Һансы өлκəлəр үчүн онларын һасилаты бејнəлхалг ихтисаслашдырма саһəлəридир? Дəмир, манган вə χром филизləринин κөндəрилмəси истигамətинин ајырд един. Һансы рекионлар планетин «металлуркија сехlərинə» аиддир? Верилмиш хəритəлəрин һансы κөстəричиləри имκан верир ки, ЕТИ дөврүндə саһəлəрин jүκсəк (вə ашағы) инκишаф сəвиjəси һаггында мүһакимə jүрудəк. 4. Атласын «Əлван металлуркија хəритəсинин тəһлилини апарын. Халг тəсəррүфатының верилмиш саһəлəринин jерləшмəсинин башлыча хүсусиjjətləрини тə'jин едən ən азы беш суал һазырлајын. 5. «Машынгајырма вə метал е'малы», «Кимја сəнаjеси» хəритəлəрinin тəһлили үзрə үјгун иш апарын (ев тапшырығы). 6. ЕТИ дөврүндə машынгајырманы вə кимja сəнаjесинин перспектив инκишаф jолларыны χарактеризə един. Верилмиш истеһсалатын jени саһəлəринин инκишафына һансы амилləр тə'jинедичи тə'сир κөстərмəлидир? Бу истеһсалат һарада тəмəрκүзləшмəлидир? (тапшырыг 16 вə 17 №-ли карточκалар əсасында).

5-чи дəрс. **Ири сəнаje рајонлары. Сəнаje χəритəлəри.**

Мəзмуну: Сəнаje хəритələри, башлыча сəнаje рајонлары, сəнаjенин мүһүм саһəлəринин əсас рајонларынын jерləшмəси хəритə сχемининн тəртиби үсулу.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшκили.

1. Ев тапшырығының дүзκүн jеринə jетирилмəсинин өзүнү jохламасы (бах: 3-чү дəрсин 2, 3-чү тапшырыглары вə 4-чү дəрсин 4, 5-чи тапшырыглары) jолдашларын чаваблары əсасында. 2. Атласын хəритələрinin тутушдурмаг вə башлыча сəнаje рајонларыны вə амилləри ајырд етмəк. 3. Мүсаһибə просесиндə сəнаje хəритəсинин информасија вермəсинин үсул вə приjомларыны ајдынлашдырмаг. 4. 4 №-ли практиκи иши мүстəгил jеринə jетирмəк: машынгајырма, κимја сəнаjеси (сечмə үсулу илə), онларын jерləшмəси амилləрini хəритə-сχемин гурулушуна əсасən изаһ етмəк.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Сəнаjенин jерləшмəсинин əсас рајонларыны тə'jин един, һансы амилləр бу jерləшмənin тə'jинедичиləридир? Jахын онилликдə бу дəjишə биләрми? Өз фикринизи əсасландырын. «Дүнjанын сəнаje чоғрафиjасы» мəвзусуну өjрənəркən сиз һансы игтисади χəритəлəрдən истифадə етмисиниз? Бу χəритəлəрдə игтисади-чоғрафи һадисə вə просеслəрин картографик тəсвирləрин үсуллары һансылардыр? 3. Сизин һазырладығыныз χəритə-сχем белə тематик χəритəлəрдən нə илə фəрглəнир?

6-чы дəрс. **Дүнjанын κənd тəсəррүфат чоғрафиjасы.**

Мəзмуну: Дүнjанын κənd тəсəррүфат чоғрафиjасы, jерləшмəсинин əсас хүсусиjjətləри, κənd тəсəррүфат рајонлары, κənd тəсəррүфаты χəритəлəри, κənd тəсəррүфаты вə ətраф мүһит.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшκили.

1. Κənd тəсəррүфатының инκишафына ЕТИ-нин тə'сиринə аид биликləрин чанландырылмасы. 2. Мүəллимин шəрһи əсасында саһəнин инκишаф хүсусиjjətинин мүəjjən едилмəси. 3. Атлас χəритəсинин тəһлили (агроиглим, торпаг ehtijатлары): тəбии ehtijат амилləрinin ајырд едилмəси, κənd тəсəррүфаты истеһсалатының тə'jинедичиси. Дəрслиjин мəтни вə атласын «Κənd тəсəррүфаты» χəритələрinə əсасən дүнjанын ири κənd тəсəррүфаты рајонларыны, биткичилик вə һејванdарлығын jерləшмəсинин əсас χəритələрini өjрənмəк. 4. «Κənd тəсəррүфаты вə ətраф мүһит» мəвзусунда габаглаjычы тапшырыг алмыш шакирдин чыхышыны динləмəк. План вə jа гурулуш сχеми формасында мə'луматын башлыча мүддəаларыны гејд етмəк.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Атласын агроиглим χəритəсини тəһлил един. Һансы κөстəричиləр инкишафын компонентləрinin гаршылыглы фəалиjjətини характеризə едир. Jер күрəсинин ајры-ајры рајонларында κənd тəсəррүфатының апарылмасы имκанларыны χарактеризə един. Атласын «Κənd тəсəррүфаты» χəритələри κөстəричиləри илə алынмыш информасијаны мүгаjисə един. Дүнjанын рајонларының κənd тəсəррүфаты үзрə ихтисаслашдырылмасыны тə'jин един. 2. Атласын «Κənd тəсəррүфаты» χəритəсини тəһлил един. О һансы информасијаны верир? Диаграм-κəсимləрдən истифадə етмəκлə дəнли биткиləрин əκин саһəлəрinin гурулушуну вə онларын үмуми мəһсулуну мүгаjисə един. Бу κөстəричиləри тутушдурмагла нə κими нəтичə чыхармаг олар? Jер күрəси əһалисинин бир груп өлκəлəр үзрə сајыны фаизлə «ади даирəви диаграм» тəртиб един. Онун κөстəричиləрini κənd тəсəррүфаты мəһсулары истеһсалынын əсас нөвləри үзрə мүгаjисə един. Мүχтəлиф сосиал-игтисади тип өлκələрин өрзалга тəχһизатына аид нəтичə чыхарын. Jер күрəсинин һарасында даһа чох интенсив κənd тəсəррүфаты истеһсалы рајонлары jерləшир? Күлли миггарда инсан əмəjинə əсасланан интенсив əмəк тəсəррүфаты һансы рајонларда үстүнлүк тəшκил едир? 3. Əлавəдəκи 15—20 №-ли хəритələрin а) тəһлили əсасында дəн вə һејван истеһсал едən κənd тəсəррүфаты саһələринин характеристикасы үзрə габаглаjычы тапшырыг алмыш шакирдин чыхышыны динləjин; б) техники биликлəр. Плана əсасən јазылы рə'j верин: картографик информасијадан долғун истифадəjə, чавабын мəнтиглиjи; κənd тəсəррүфатының jерləшмəсинин верилмиш истигамətинин χүсусиjjətləрinə аид нəтичəнин дүзκүнлүjү.

7-чи дəрс. **Нəглиjjатын вə χаричи игтисади əлагəлəрин чоғрафиjасы.**

Мəзмуну: дүнjа нəглиjjатының чоғрафиjасы, нəглиjjат вə ətраф мүһит, харичи игтисади əлагəлəр, онларын формалары; бејнəлхалг туризм.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшκили. 1. Нəглиjjат вə харичи-игтисади əлагəлəрин инкишафына ЕТИ-нин тə'сири һаггында биликлəр əсасында мүсаһибə. 2. Дəрслиjин мəтни вə атлас илə мүстəгил иш: гыса гејдləрin (план, истинад сөзləри вə суаллары вə с.) тəртиби. 3. «Нəглиjjат вə ətраф мүһит», «Харичи игтисади əлагəлəр вə онларын формалары» мəвзулары үзрə əввəлчəдən тапшырыг алмыш шакирдləрin чыхышы. 4. «Гəрби Авропада бејнəлхалг туризмин чоғрафиjасы» адлы нүмаjиш чəдвəлинин тəһлили. «Өлκəлəр үзрə харичи туристlərин сајы» диаграмының 7 №-ли тапшырыг карточка («Географиjа в школе», 1984, № 5) əсасында тəртиби. Хəритəдə бејнəлхалг туризмин əсас рајонларының jајылмасы вə онларын формалашмасы амилləрinin мүəjjənləшдирилмəси (фронтал мүсаһибəнин апарылмасы просесиндə).

Суаллар вə тапшырыглар.

1. Бејнəлхалг чоғрафи əмəк бөлκүсүндə нəглиjjатын ролуну характеризə един. 2. «Нəглиjjат» хəритəсини тəһлил един. Онун өjрənилмəси əсасында һансы информасијаны алмаг олар? Ондан һансы картографик васитəлəрдə истифадə олунмушдур?

Дүнjанын рекионларыны нəглиjjатла тə'мин олунмасына κөрə мүгаjисə един. Бу κөстəричи өлκəлəрин игтисади инκишафыны əκс етдирирми? Өз фикринизи əсасландырын.

Хəритəнин диаграмларының тəһлили əсасында дүнjанын сəрнишин вə jүκ дөвриjjəсиндə нəглиjjатын ајры-ајры нөвləринин пајыны мүəjjən един. Дəниз дашынмаларында һансы jүκləр ən бөjүκ χүсуси чəκиjə маликдир? Авропаjа, Jапонијаjа вə АБШ-а истигамətlənən дəниз jүκləринин тəркибини мүгаjисə един. 3. ЕТИ дөврүндə харичи игтисади əлагəлəрин һансы формалары бөjүκ əһəмиjjət κəсб едир. Нə үчүн? Харичи игтисади əлагəлəрин əсас истигамətlərini мүəjjən един.

8-чи дəрс. **Бəшəриjjətин глобал проблемləри (биликlərин үмумиləшдирилмəси).**

Мəзмуну. Бəшəриjjətин глобал проблемləринин jаранмасы, XXVII гурултаj онларын маһиjjəти вə һəлли jоллары һаггында; мүһарибə вə сүлһ проблемləри, дүнjа мүһарибəсинин гаршысынын алынмасы; ətраф мүһитин мүһафизəси; хаммал, енерκетика, өрзаг вə демографиk проблемləр, κосмосун вə Дүнjа океаны сərвəтlərinin динч мəгсəдlə мəнимсənилмəси, мүχтəлиф сосиал-игтисади типли өлκəлəрдə онларын һəлли jоллары.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшκили. (Семинар формасында) Мүəллим 2—3 һəфтə əввəл мəктəблиləри семинар мəшғələсинин суаллары вə ədəбиjjатла таныш едир, груп вə фəрди мəсləһəт κечирир.

1. Шакирдləрin һазырланмыш мə'луматларла чыхышы. 2. Чыхышларын мəзмунунун вə һазырланмыш иллүстратив материалларын (сχемlər, графиκlər, чəдвəлlər вə с.) мүзакирəси. 3. Мəшғələнин əсас мүддəа вə нəтичələrinin сечилмиш формаларын (план, график конспеκт, сχем-конспеκт вə с.) бириндə гејд едилмəси. 4. Контур χəритənin, чəдвəллəрin, диаграмларын долдурулмасы. 5. Семинарын нəтичələrinin κоллектив мүзакирəси; ən jахшы чаваблары вə иллүстратив материалын фəргləндирилмəси, ишин фəалыгы вə шакирдlərin билик сəвиjjəсинин гиjмətləндирилмəси.

Семинар мəшғələсининн суаллары.

1. Һансы проблемlər глобал проблемlərə аиддир? Нə үчүн? 2. Бəшəриjjətin мүһүм глобал проблемlərinin маһиjjətini изаһ един: а) дүнjа мүһарибəсinin гаршысыны алмаг; б) Дүнjа океанының вə ətраф мүһитин горунмасы; в) κосмосун динч мəгсəдlərlə мəнимсənилмəси; г) демографиk просесин идарə олунмасы вə өрзаг, енерκетиκа вə хаммал проблемlərinin һəлли.

3. Бәшәриҹҹәтин глобал проблемләринин гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы асылылыгларыны сүбут един. 4. Бәшәриҹҹәтин глобал проблемләрини ики дүнја системинин барышмаз мүбаризәси просесиндә һәлл етмәк олармы? Семинар үчүн әдәбиҹат: «Сов.ИКП XXVII гурултајынын материаллары». (с. 18—19); Харичи өлкәләрин игтисади чөғрафијасы үзрә мүнтәхәбат; Лавров Б., Сдастјук Г. В. Бу төзадлы дүнја. Кәләчәк һаггында мүсаһибә М., Мысл. 1985. Китанович Б. Планет вә сивилизасија тәһлүкәдәдир. М., Мысл, 1985.

ФИЗИКИ ЧОҒРАФИЈАНЫН БАШЛАНҒЫЧ КУРСУ

II бөлмә

2-чи мөвзу. Һидросфер (10 саат)

Өјрәнилмәсинин мәгсәди: декабр—јанвар.

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Һидросфер вә онун төркиб һиссәләри, сујун дүнја дөврәны, өз мәһәллинин суларынын хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрә билик вермәк.

2. Мәктәблиләрдә мәһәлдә вә хәритә үзрә чајларын истигамәти вә ахын характеринин релјефдән асылылыгыны мүәјјән етмәк, хәритә үзрә океанларын вә дәнизләрин дәринлијини тә'јин етмәк бачарыгларыны формалашдырмаг.

3. Һидросфер вә литосферин гаршылыглы әлагәләрини ачмаг нүмунәсиндә чөғрафи төбәгәнин сферләринин гаршылыглы әлагәси вә гаршылыглы тә'сири һаггында дүнјакөрүшү идејасыны формалашдырмаг.

4. Суларын мүһафизәсинин зәрурилијини шакирдләрә инандырмаг; суларын мүһафизәси үзрә әмәли тәдбирләр төтбиг етмәји онлара өјрәтмәк.

5. Нөзәри мәсәләләрин өјрәнилмәси заманы диҹаршуналыг материаллардан истифадә етмәји шакирдләрә өјрәтмәк.

Тә'лим васитәләри: «Гурунун дахили сулары» чәдвәлләри; транспарантлар: «Астаналарын јаранмасы вә шәлаләләрин кери чәкилмәси», «Чај системи вә чај һөвзәси», диафилмләр: «Гуру сулары», «Дүнја океаны», «Дүнја океаны вә гуру суларынын мүһафизәси», «Океанларын вә дәнизләрин инсан үчүн әһәмиҹәти»; кинофрагментләр: «Дахили суларын мүһафизәси», «Астаналар вә шәлаләләр», кинофилмләр: «Океанларда вә дәнизләрдә сујун һәрәкәти», «Бузлаглар вә онларын ишы».

Истинад биликләри вә бачарыглары: тәбиәтшүнаслыг курсундан сујун хассәләри һаггында биликләр.

1-чи дәрс. **Сујун дүнја дөврәны һаггында анлајыш.**

Мәзмуну: «Һидросфер» анлајышы; сујун дүнја дөврәны; сујун дүнја дөврәнынын тәбиәтдә әһәмиҹәти.

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. «Һидросфер» анлајышынын әсас әламәтләриниң мәнимсәнилмәси. Океан вә гуру суларынын нисбәтини көстәрән даирәви диаграмын чәкилмәси. 2. Дәрсликдәки шәкил вә мүәллимин изаһы үзрә төбиәтдә сујун бөјүк вә кичик дөврәнынын нечә баш вердијинин мәнимсәнилмәси. 3. Дәрслијин мәтни илә иш: төбиәтдә сујун дөврәнынын әһәмиҹәтини сүбут едән фактларын дәфтәрдә јазылмасы.

2-чи дәрс. **Һидросферин төркиб һиссәләри.**

Мәзмуну: Дүнја океаны вә онун һиссәләри (дәнизләр, көрфәзләр, боғазлар, океанларын хәритәси).

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. Дүнја океаны вә онун һиссәләри һаггында мүәллимин сөһбәти. 2. Океанларын хәритәсини охумаг принҹомларынын өјрәдилмәси. Хәритәнин төһлили вә онун јарымкүрәләр хәритәсилә тутушдурулмасы. 3. «Дәниз» анлајышынын әламәтләринин мәнимсәнилмәси. 12 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси: контур хәритәдә дәнизләрин, боғазларын көрфәзләрин гејд едилмәси; (мәктәб програмында көстәриләнләрин) онларын чөғрафи мөвгеләринин мүәјјән едилмәси.

3-чү дәрс. **Океанда гуру әразиләр.**

Мәзмуну: Океанда гуру әразиләр, адалар вә јарымадалар.

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. Дәрслијин мәтни илә иш: «Адалар групу схеминин тәртиби. 2. 12 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси: контур хәритәдә адаларын вә јарымадаларын (програмда көстәриләнләрин) гејд олунмасы вә онларын чөғрафи мөвгејинин мүәјјән едилмәси.

4-чү дәрс. **Океанларын дәринлији. Океан суларынын шорлуғу.**

Мәзмуну: Океанда суларын дәринлији вә шорлуғу.

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. Дүнја океаны дибинин релјефи, онун дәринлијинин дәјишмәси һаггында мүәллимин сөһбәти. 2. Јарымкүрәләр хәритәси вә океанларын хәритәсинин төһлили: океанын дәринликләриндә фәрглөрин ашкар едилмәси. 11 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси: океанларын дәринлијинин дәјишмәсинин ашкар олунмасы. 3. Океан суларынын шорлуғу һаггында мүәллимин сөһбәти.

5-чи дәрс. **Океанда сујун һәрәкәти.**

Мәзмуну: Океанда сујун һәрәкәти (күләк далғалары, габарма вә чәкилмәләр, сунами вә чәрәјанлар).

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. «Океанларда вә дәнизләрдә сујун һәрәкәти» к/ф бахыш, онун мәзмуну үзрә мүсаһибә. 2. Күләк далғалары, сунами, океанда габарма вә чәкилмә һаггында шакирдләрин гыса мә'луматлары. 3. Контур хәритә илә иш: Голфстрим вә Лабрадор чәрәјанларынын гејд едилмәси. Исти Голфстрим чәрәјанынын әһәмиҹјәти һаггында мүәллимин сөһбәти.

6-чы дәрс. **Гуру сулары. Јералты вә сәтһ сулары.**

Мәзмуну: Гурунун јералты вә сәтһ сулары.

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. «Гуру сулары» д/ф илә иш: мүәллимин суалларына чаваблар. 2. Контур хәритәдә бөјүк чајларын (Волга, Јенисеј, Амазонка, Нил, Днепр, Терек) гејд едилмәси вә онларын чөғрафи мөвгејинин мүәјјәнләшдирилмәси. 3. Јералты сулар, онларын әһәмиҹјәти һаггында мүәллимин сөһбәти. 4. Гуру суларынын мүһафизәси һаггында мәктәблиләрин һазырланмыш чыхышы.

7-чи дәрс. **Чајлар. Чај системи, һөвзәләр, суајрычы.**

Мәзмуну: Чајлар, чај системи.

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. «Чај», «чај системи» анлајышларынын әсас әламәтләринин мәнимсәнилмәси. 2. Дәрсликдәки «Чај дәрәсинин һиссәләри» шәкли вә «Чај системи вә чај һөвзәси» транспаранты илә иш. «Чајларын истигамәтинә вә ахын характеринә релјефин тә'сири» һаггында мүсаһибә. 4. «Астаналар вә шәлаләләр» к/фр бахыш, астаналарын вә шәлаләләрин әмәлә кәлмәси сәбәбләринин изаһ едилмәси. 5. Контур хәритәдә Волга-Дон каналынын гејд олунмасы, онун чөғрафи мөвгејинин мүәјјән едилмәси.

8-чи дәрс. **Көлләр.**

Мәзмуну: Көлләр; көл чөкәкликләри вә онларын әмәлә кәлмәси; сүн'и су һөвзәләри.

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. «Көлләр» к/фр бахыш вә онун мәзмуну әсасында «Көл чөкәкликләринин типләри» схеминин тәртиби. 2. Контур хәритәдә ән бөјүк көлләрин гејд едилмәси. 3. Сүн'и су һөвзәләри һаггында мүәллимин сөһбәти. 4. Көлләрин мүһафизәсинин зәрурилији һаггында шакирдләрин һазырланмыш мә'луматларла чыхышы.

9-чу дәрс. **Бузлаглар.**

Мәзмуну: Бузлаглар, бузлагларын нөвләри, онларын әһәмиҹјәти.

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. «Бузлаглар вә онларын ишы» к/ф бахыш вә онун мәзмуну үзрә мүсаһибә. 2. «Һидросфер» мөвзусу үзрә дәрсликдәки тапшырыглар јеринә јетирилмәси.

10-чу дәрс. **Өз мәһәллинин суларынын хүсусијјәтләри.**

Мәзмуну: Өз мәһәллинин сулары.

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. Өз мәһәллинин сулары һаггында мүәллимин сөһбәти. Өз мәһәллинин суларынын релјефдән асылылыгыны мүәјјән етмәк үчүн екскурсија материалларындан истифадә. Фәсилләр үзрә өз мәһәллинин суларынын дәјишмәси сәбәбләринин ашкар едилмәси. 2. Суларын мүһафизәсинин зәрурилији һаггында шакирдләрин чыхышы. 3. 10 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси: ССРИ-нин хәритәси үзрә өз јашајыш мәнтәгәсиндән јахынлыгдакы дәнизә гәдәр олан мәсафәнин тә'јини.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Һидросфер, дәниз, чај, чај һөвзәси, көл анлајышларыны мүәјјән едән әламәтләри дејин.

2. Мәһәллин планында вә хәритәдә гуру суларынын тәсвиринин әсас үсулларыны сајын.

3. Физики хәритә үзрә океанларын вә дәнизләрин дәринлијини нечә тә'јин етмәк олар?

4. Хәритә үзрә истәнилән чајын истигамәти вә ахын характеринин мәһәллин релјефиндән асылылыгыны көстәрин.

5. Өз мәһәллинизин суларынын әсас хүсусијјәтләрини сајын.

6. Сизин мәһәлдә суларын мүһафизәси үзрә һансы тәдбирләри көрүрләр?

МАТЕРИКЛӘРИН ВӘ ОКЕАНЛАРЫН ЧОҒРАФИЈАСЫ

IV БӨЛМӘ.

2-чи мөвзу. **Һинд океаны** (1 саат)

Өјрәнилмәсинин тәхмини вахты: нојабр

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Һинд океанынын төбии хүсусијјәтләри һаггында мәктәблиләрә билик вермәк, океанын физики-чөғрафи мөвгејинин онун төбиәтинә тә'сирини ачмаг.

2. Океанларын вә материкләрин релјефинин охшар вә фәргли әламәтләрини ашкар етмәји, океанларын сәһил һиссәләринә материкләрин тә'сирини вә сәһилә јахын гурунун төбиәтинин формалашдырылмасында океанларын ролуну мүәјјәнләшдирмәји шакирдләрә өјрәтмәк.

3. Инсанларын төсәррүфат фәалиҹҹәтиндә океанларын әһәмиҹјәтини ачмаг: шакирдләрдә океан суларынын мүһафизәсинин зәрурилијинә инамы формалашдырмаг.

Тә'лим васитәләри: океанларын хәритәси, «Океанларын вә дәнизләрин өјрәнилмәсинин мүасир үсуллары» к/фр, океанын төбиәти төсвир олунмуш слајдлар.

Истинад биликләри вә бачарыглары: океанларда төбии комплексләрин нөвбәләнмәси (дәјишмәси) һаггында биликләр, бу дәјишмәнин сәбәбләрини изаһ етмәк бачарығы.

1-чи дәрс. **Һинд океаны.**

Мәзмуну: Һинд океанынын физики-чөғрафи мөвгеји вә өлчүләри; сәһилләри; дәнизләри, адалары; дәринликләри вә диб релјефи, иглим гуршаглары; океанын сәһил һиссәләриндә материкләрин тә'сири; океанда төсәррүфат фәалиҹҹәтинин нөвләри.

Дәрсдә фәалиҹҹәтин тәшкили. 1. Шакирдләрин јени мөвзунун өјрәнилмәсинә һазырланмасы: Һинд океанынын өзүнәмәхсус төбиәти, онун төбии комплексләринин мүхтәлифлији һаггында мүәллимин сөһбәти. 2. Хәритә үзрә океанын физики-чөғрафи мөвгејинин шакирдләр тәрәфиндән мүәјјән едилмәси вә онун төбиәтә тә'сиринин изаһ олунмасы. 3. Контур хәритә илә иш: бөјүк дәнизләрин, көрфәзләрин, адаларын гејд едилмәси (програм үзрә). 4. Океанын тәдгиги тарихи һаггында мүәллимин сөһбәти. 5. Океанда апарылан мүасир тәдгигатлар һаггында шакирдләрин һазырланмыш мә'луматларла чыхышы. 6. Диб релјефинин хүсусијјәтләринин мүәллим тәрәфиндән изаһы. 7. Һинд океаны иглиминин хүсусијјәтләринин ашкар едилмәсинә јөнәлдилмиш мүсаһибә. 8. Һинд океанынын мүхтәлиф төбии комплексләриниң слајдлар, диапозитивләр, шәкилләр үзрә мәктәблиләр тәрәфиндән тәсвир едилмәси. Онларын дәјишмәси вә океанларын сәһил һиссәләринә материкләрин тә'сири сәбәбләринин мүстәгил изаһы. 9. Океанда инсанын тәсәррүфат фәалиҹҹәти, онун төбиәтинин мүһафизәси зәрурилији һаггында шакирдләрин мә'лумат вермәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Һинд океанынын физики-чөғрафи мөвгејинин онун төбии хүсусијјәтләринә тә'сирини изаһ един.

2. Океанын физики-чөғрафи мөвгејинин һансы хүсусијјәтләрини хәритә үзрә мүәјјән етмәк олар? 3. Океанларын вә материкләрин релјефиндә һансы охшар вә фәргли әламәтләр мөвчуддур? 4. Һинд океанынын төбиәтиндә зоналлыг нечә төзаһүр едир? 5. Һинд океанынын нүмунәсиндә онун сәһил һиссәләринин төбиәтинә материкләрин тә'сирини изаһ един.

3-чү мөвзу. Австралија (4 саат)

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Мәктәблиләрә Австралија төбиәтинин хүсусијјәтләри һаггында билик вермәк.

2. Австралија вә Африканын төбиәтини мугајисә етмәји, охшарлыг вә фәргләрини сәбәбләрини ајдынлашдырмағы шакирдләрә өјрәтмәк.

3. Төбиәтин бүтүн комплексләринин гаршылыглы әлагәси вә гаршылыглы тә'сири

hаггында дүнјакөрүшү идеjасынын формалашдырылмасыны давам етдирмәк үчүн тәбиәт hадисәләри вә обjектләри арасындакы сәбәб-нәтичә әлагәләрини мүәjjәнләшдирмәjи шакирдләрә өjрәтмәк.

Тә'лим васитәләри: материкин хәритәләри (физики, иглим, тәбии зоналар, комплекс); чәдвәлләр: «Jер күрәсинин иглим типләри», «Материкләрин битки вә hejванлар аләми», материкләрин тәбиәти сериjасындан диапозитив; «Австралиjа» д/ф.

Истинад биликләри вә бачарыглары: Африка материкинин тәбии хүсусиjjәтләри hаггында биликләр вә бу хүсусиjjәтләри изаh етмәк бачарыгы.

1-чи дәрс. **Материкин физики-чоғрафи мөвгеjи. Кәшфи вә тәдгиги тарихи. Релjеф.**

Мәзмуну: Физики-чоғрафи мөвгеjи, өлчүләри, саһил хәтләри; кәшфи вә тәдгиги тарихи; релjефинин хүсусиjjәтләри.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. «Физики-чоғрафи мөвге» анлаjышынын тәкрары. (Jердә чоғрафи обjектләрин мөвгеjини hансы мәгсәдлә өjрәнирләр? Материкин чоғрафи мөвгеjини мүдафиә етмәк үчүн нәләри етмәк лазымдыр?). 2. Мәктәблиләр тәрәфиндән Австралиjанын физики-чоғрафи мөвгеjинин хүсусиjjәтләринин мүстәгил тә'jинни, материкин чоғрафи мөвгеjи илә тәбиәти арасындакы гаршылыглы әлагәләрин мүәjjән едилмәси. 3. Контур хәритәдә материкин учгар нөгтәләринин, материки әhатә едән океанларын, бөjүк адаларын (Jени Зеландиjа, Jени Гвинеjа, Бөjүк Сәд рифи) геjд едилмәси. 4. Материкин кәшфи вә тәдгиги тарихи hаггында мүәллимин сөhбәти. 5. Мүәллимин рәhбәрлиjи алтында атласын хәритәләри илә иш: физики хәритә илә «Jер габығынын гурулушу» хәритәсинин тәhлили вә тутушдурулмасы, материкдә релjефин ири формаларының вә әсас фаjдалы газынтыларын jерләшмәси хүсусиjjәтләрининн ашкар едилмәси, бу хүсусиjjәтләрин изаhы; Африка илә Австралиjанын релjефи вә гурулушунун мүгаjисәси, охшар вә фәргли әламәтләрин изаh олунмасы.

2-чи дәрс. **Иглим, дахили сулар.**

Мәзмуну: Чәнуби Африканын иглими илә мүгаjисәдә Австралиjа иглимининн хүсусиjjәтләри; материкин дахили суларынын хүсусиjjәтләри.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Материкдә иглимәмәләкәтирән амилларин тәзаhүрү хүсусиjjәтләринин мүәллим тәрәфиндән изаhы. 2. Иглим хәритәси вә диаграмлар әсасында иглим гуршаглары вә онлар үчүн характерик олан hава типләринин тәсвири. 3. Мүхтәлиф материкләрин иглим шәраитинин мүгаjисәси прижомунун шакирдләрә өjрәдилмәси: мүгаjисә үчүн әламәтләрин, ишләрин ардыjыллыгыны, охшарлыг вә фәргләрин мүәjjәнләшдирилмәси, онларын изаh олунмасы. 4. Материкин дахили сулары вә онларын мүhафизәсинин зәрурилиjи hаггында мүәллимин сөhбәти. 5. Контур хәритә үзәриндә иш: Муррej чаjының, Ejp көлүнүн геjд едилмәси.

3-чү дәрс. **Тәбии зоналар. Австралиjанын үзви аләминин өзүнәмәхсуслуғу.**

Мәзмуну: Материкин тәбии сәрвәтләри, тәбии зоналары, үзви аләмин өзүнәмәхсуслуғу; инсан тәрәфиндән тәбиәтин дәjишдирилмәси, онун мүhафизәсинин зәрурилиjи.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Диапозитивләрдән вә шәкилләрдән истифадә етмәклә Австралиjанын үзви аләминин өзүнәмәхсуслуғу hаггында мүәллимин сөhбәти. 2. Материкдә тәбии зоналарын jерләшмәси хүсусиjjәтләрини ашкар етмәк мәгсәдилә мүхтәлиф мәзмунлу хәритәләрин тәhлили вә тутушдурулмасы. 3. Чоғрафи информасиjанын бир нечә мәнбәjи (хәритәләр, дәрслиjин мәтни, диапозитив, диафилм) әсасында тәбии зоналарын характеристикасынын мүстәгил тәртиби. 4. Мүәллимин рәhбәрлиjи алтында Чәнуби Африканын аналожи тәбии зоналарынын мүгаjисәси. 5. Австралиjанын мәнимсәнилмәсинин вә тәбиәтинин jахшылашдырылмасынын чәтинликләри, инсанын тәсәрруфат фәалиjjәти нәтичәсиндә онун дәjишдирилмәси вә тәбиәтин мүhафизәси зәрурилиjи hаггында мүәллимин сөhбәти.

4-чү дәрс. **Австралиjанын әhалиси. Австралиjа иттифагы.**

Мәзмуну: Әhали, онун jерләшмәси, тәсәрруфат фәалиjjәтинин нөвләри; jерли әhалинин вәзиjjәти; Австралиjа иттифагы.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Материкин әhалиси, jерли әhалинин вәзиjjәти hаггында мүәллимин сөhбәти. 2. Мүхтәлиф мәзмунлу хәритәләрин (иглим, тәбии зоналар, комплекс вә әhалинин сыхлығы) тутушдурулмасы әсасында мүәллимин рәhбәрлиjи алтында материкдә әhалинин jерләшмәси хүсусиjjәтләрининн шакирдләр тәрәфиндән изаh олунмасы. 3. Әhалинин тәсәрруфат фәалиjjәтинин хүсусиjjәтләри hаггында мүәллимин сөhбәти. 4. Материкин тәбиәтинин мүhафизәси зәрурилиjи hаггында hазырланмыш мә'луматлар үзрә шакирдләрин чыхышы.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Материкин физики-чоғрафи мөвгеjинин әсас хүсусиjjәтләри нәдән ибарәтдир? Онлар материкин тәбиәтинә нечә тә'сир көстәрир? 2. Хәритәләр үзрә материкин релjефинин әсас әламәтләрини нечә мүәjjән етмәк олар? Бу заман hансы ишләри jеринә jетирмәк лазымдыр? Австралиjа релjефинин әсас хүсусиjjәтләрини изаh един. 3. Австралиjа илә Африканын релjефини мүгаjисә един. Охшар вә фәргли әламәтләри изаh един. 4. Австралиjа илә Чәнуби Африканын иглим шәраитини мүгаjисә етмәк үчүн hансы әламәтләри сечирсиниз? Материкләрин иглим шәраитиндәки охшар вә фәргли әламәтләри изаh един. 5. Австралиjанын үзви аләминин өзүнәмәхсуслуғуну мүәjjән един. 6. Нечә фикирләширсиниз, Австралиjанын релjефи нә үчүн нисбәтән садәдир? 7. Австралиjа Jер күрәсиндә jеканә материкдир ки, фәалиjjәтдә олан вулканлар вә мүасир бузлашма jохдур? Изаh един: нә үчүн? 8. Бу материкләрин гурулушу чох охшар олдуғу hалда, нә үчүн Африкаjа нисбәтән Австралиjада овалыглар чох саһә тутур? 9. Мә'лумдур ки, материкдә күчлү күләкләр торпағын мөhчүлдар гатыны апарыр. Торпаг гатынын мүhафизәси үчүн hансы тәдбирләри тәшкил едә биләрсиниз?

4-чү мөвзу. **Сакит океан вә Океаниjа.**

Өjрәнилмәсинин тәхмини вахты: декабр.

Тә'лим-тәрбиjә вәзифәләри:

1. Шакирдләрә Сакит океан вә Океаниjанын тәбиәти hаггында билик вермәк. 2. Гурунун вә океанын тәбиәти арасындакы гаршылыглы әлагәни ашкар етмәjи шакирдләрә өjрәтмәк. 3. Тәбиәтин мүhафизәси вә jахшылашдырылмасы зәрурилиjинә шакирдләри инандырмаг.

Тә'лим васитәләри: Океанларын хәритәси, «Австралиjа вә Океаниjа» д/п, шәкилләр, Сакит океанын тәбиәтинин әкс етдирән слajдлар.

Истинад биликләри вә бачарыглары: Океанын тәбии комплексләри вә онларын ардыjыгы дәjишмәси (нөвбәләнмәси) сәбәбләри hаггында биликләр; саһиләjахын гуру илә океанын тәбиәти арасындакы гаршылыглы әлагәни мүәjjән етмәк бачарыгы.

1-чи дәрс. **Сакит океанын физики-чоғрафи характеристикасы.**

Мәзмуну: Океанын физики-чоғрафи мөвгеjи вә өлчүләри; саһилләри, дәнизләри, адалары; дәринликләр вә диб релjефи; иглим гуршаглары, чәрәjанлар; океанларын саһил хиссәләринә материкләрин тә'сири.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Сакит океанын тәбии хүсусиjjәтләри hаггында мүәллимин jени мөвзу илә шакирдләри таныш едән сөhбәти. 2. Мүәллимин рәhбәрлиjи алтында шакирдләр тәрәфиндән Сакит океанын физики-чоғрафи мөвгеjинин характеристикасынын тәртиби вә хәритә үзрә онун дәринликләринин мүәjjән едилмәси. 3. Проблемли суалын hәлли: Нә үчүн океанын ән дәрин jерләри билаваситә гурунун саһилләринә jахын jерләшир? 4. Сакит океанын иглим хүсусиjjәтләринин, океанда истилиjин пajланмасында чәрәjанларын ролунун мүәллим тәрәфиндән изаhы. 5. Океан илә материкләр арасындакы гаршылыглы әлагәләрин мүәjjән едилмәсинә jөнәлдилмиш тапшырыгларын мәктәблиләр тәрәфиндән jеринә jетирилмәси.

2-чи дәрс. **Сакит океанда тәсәрруфат фәалиjjәтинин нөвләри.**

Мәзмуну: Океанда тәсәрруфат фәалиjjәтинин нөвләри; ән бөjүк дәниз мә'дәнләри; чирклөнмәдән мүhафизәси.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Сакит океанда инсанын тәсәрруфат фәалиjjәтинин нөвләри вә океан суларынын чирклөнмәдән мүhафизәсинин зәрурилиjи, онун сәрвәтләринин бәрпасы hаггында мүәллимин сөhбәти. 2. Шакирдләрин әлавә әдәбиjjатла иши. Сакит океанын тәбии еhтиjатларынын истифадәси, бәрпасы вә мүhафизәси проблемләрини ачан гыса мә'луматларын hазырланмасы.

3-чү дәрс. **Океаниjа.**

Мәзмуну: Физики-чоғрафи мөвгеjи; адалары, онларын мәншәjи вә Сакит океан дибинин гурулушу илә әлагәси; Океаниjанын мәскунлашмасы вә мүасир әhалиси. Океаниjанын хәритәсиндә рус адлары.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Океаниjанын физики-чоғрафи мөвгеjинин характеристикасыны шакирдләр тәрәфиндән тәртиби. 2. Адаларын мәншәjи вә гурулушу хүсусиjjәтләринин мүәллим тәрәфиндән изаhы. 3. «Австралиjа вә Океаниjа» к/ф үзрә адаларын тәбиәтинин тәсвири. 4. Океаниjанын мәскунлашма тарихи, адаларын тәбиәтинә инсанларын тәсәрруфат фәалиjjәтинин тә'сири hаггында мүәллимин сөhбәти.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Саһилә jахын гуру илә океанын релjефиндә охшар вә фәргли әламәтләри саjын. 2. Сакит океанын физики-чоғрафи мөвгеjинин онун тәбиәтинә тә'сири нәдә төзаhүр едир? 3. Сакит океан илә материкләрин саһил хиссәләринин гаршылыглы тә'сиринә аид мисаллар чәкин:

5-чи мөвзу. **Антарктида (3 саат).**

Өjрәнилмәсинин тәхмини вахты: декабр.

Тә'лим-тәрбиjә вәзифәләри:

1. Антарктида тәбиәтинин хүсусиjjәтләри hаггында мәктәблиләрә биликләр вермәк. 2. Профил үзрә Антарктиданын релjефинин вә онун бүз өртүjүнүн галынлыгыны мүәjjән етмәjи шакирдләрә өjрәтмәк. 3. Материкин мүасир тәдгигатлары илә шакирдләрини таныш етмәк, онларын елми вә практик әhәмиjjәтини көстәрмәк, Антарктиданын өjрәнилмәсиндә вә онун тәбиәтинин мүhафизәсиндә бejнәлхалг әмәкдашлыгын әhәмиjjәтини гejд етмәк.

Тә'лим васитәләри: Материкин хәритәләри, «Антарктида» д/п, «Антарктида» д/ф, «Материкләрин битки вә hejванлар аләми» чәдвәллери, материкләр чоғрафиjасы үзрә иллүстратив пajлама материаллары.

Истинад биликләри вә бачарыглары: Өjрәнилмиш материкләрин тәбии хүсусиjjәтләри hаггында биликләр вә бу хүсусиjjәтләри изаh етмәк бачарыгы.

1-чи дәрс. **Антарктида вә Антарктика.**

Мәзмуну: Материкин физики-чоғрафи мөвгеjи, онун өлчүләри; Антарктиданын рус дәниз сәjаhәтләри тәрәфиндән кәшфи.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Jени мөвзуjун өjрәнилмәсинә шакирдләрин hазырланмасы: Антарктида вә Антарктиканын тәбиәти hаггында мүәллимин гыса сөhбәти. 2. Материкин физики-чоғрафи мөвгеjинин характеристикасының шакирдләр тәрәфиндән тәртиби. 3. Антарктиданын рус дәниз сәjаhәтләри тәрәфиндән кәшфи тарихи вә онун илк тәдгигатчылары hаггында мә'луматларла шакирдләрин чыхышы. 4. Материкин тәбиәти, онун тәдгигатчылары hаггында елми-күтләви вә бәдии әдәбиjjатла танышлыг.

2-чи дәрс. **Антарктидада мүасир тәдгигатлар.**

Антарктиданын бузу, бузалты релjефи.

Мәзмуну: Материкдә мүасир тәдгигатлар, онларын елми вә практик әhәмиjjәти; Антарктиканын өjрәнилмәсиндә вә онун тәбиәтинин мүhафизәсиндә бejнәлхалг әмәкдашлыг. Онун өjрәнилмәсиндә совет алимләринин төhфәси; Антарктиданын бузу, бузалты релjефи.

Дәрсдә фәалиjjәтин тәшкили. 1. Материкдә мүасир тәдгигатлар, онларын елми вә практик әhәмиjjәти, Антарктиканын өjрәнилмәсиндә вә онун тәбиәтинин мүhафизәсиндә бejнәлхалг әмәкдашлыг hаггында мүәллимин сөhбәти. 2. Антарктида бузлашмасының jашы, мүасир дөврдә бузлагларын азалмасы, jахуд чохалмасы тенденсиjалары hаггында елми фәрзиjәләрлә шакирдләрин таныш едилмәси. 3. Материкин бузлагалты релjефинин хүсусиjjәтләрини мүәллим тәрәфиндән изаhы. 4. Мүәллимин рәhбәрлиjи алтында «Jер габығынын гурулушу» хәритәсинин, физики хәритәнин вә профилин тәhлили. Ашағыдакы суалларын көмәклиjи илә профил үзрә Антарктида релjефини вә онун бүз өртүjүнү характеризә етмәк бачарығыны шакирдләрә ашыламаг:

а) Профил хәтти үзрә буз өртүүнүн сәтһи нечәдир?

б) Буз өртүүнүн ән бөјүк галынлығы һансы рајонлардадыр?

в) Нә үчүн Мирныј стансијасы рајонунун буз өртүүнүн галынлығы чох дејил?

г) Профил хәтти үзрә Антарктида релјефинин хүсусијјәтләри һансылардыр? Бурада дағлар һараларда јүксәлир? Онларын һүндүрлүјү нечәдир?

д) Материкин гурулушунун вә релјефинин хүсусијјәтләри һаггында нәтичә чыхарын.

3-чү дәрс. **Антарктиканын тәбиәти.**

Мәзмуну: Антарктиканын тәбиәти, онун океан сулары вә бүзлаглары; материкин иглими, битки вә һејванлар аләми, Антарктиканын тәбии сәрвәтләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Идраки тапшырыгларын гојулушу: Антарктика тәбиәтинин хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк вә изаһ етмәк. 2. «Антарктида» к/ф илә иш: филмин биринчи һиссәсинә бахыш, филмдә гојулан суалларын јазылмасы, онлар үзрә мүсаһибә; филмин икинчи һиссәсинә бахыш, верилән суаллара чаваблары тапылмасы. 3. Антарктиканын тәбиәтинин мүһафизәси зәрурилији һаггында шакирдин чыхышы.

Суаллар вә тапшырыглар. 1. Антарктиданын физики-чоғрафи мөвгејини характеризә един. Белә физики-чоғрафи мөвге материкин тәбиәтинин дикәр компонентләринә нечә тә'сир көстәрир? 2. Антарктиканын тәдгигиндә алимләрин бејнәлхалг әмәкдашлығынын ролуну көстәрән мисаллар чәкин. 3. Јерин иглим хүсусијјәтләринин дәрк олунмасы үчүн Антарктиданын тәдгиги һансы әһәмијјәтә маликдир? 4. Чоғрафи енликдән башға һансы сәбәбләр Јердә ән ашағы температурун Антарктидада олмасыны шәртләндирмишдир? 5. Нә үчүн Антарктиданы һаванын төмизлик еталону адландырырлар? Бу, планетимизин һәјаты үчүн нә әһәмијјәтә маликдир? 6. Антарктика сәһраларынын хүсусијјәтләрини дејин. Онлары артыг өјрәнилмиш материкләрин сәһралары илә мүгајисә един. 7. Нечә фикирләширсиниз, Антарктида тәбиәтинин мүһафизәси зәрурилијиндән данышмаг актуалдырмы, ахы бу рајонда инсанын систематик тәсәрруфат фәалијјәти јохдур?

6-чы мөвзу: **Чәнуби Америка (9 саат)**

Өјрәнилмәсинин төхмини вахты: декабр—јанвар.

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Мәктәблиләрә Чәнуби Америка тәбиәтинин хүсусијјәтләри һаггында билик вермәк, бу хүсусијјәтләри мүстәгил изаһ етмәји шакирдләрә өјрәтмәк.

2. Тәбиәтин мүхтәлиф компонентләрини, мүхтәлиф материкләрин тәбии компонентләрини мүгајисә етмәк, мүгајисә үчүн әламәтләри мүстәгил сечмәк, охшар вә фәргли әламәтләри мүәјјәнләшдирмәк вә изаһ етмәк бачарығыны инкишаф етдирмәк.

3. Тәбиәтин бүтүн компонентләринин гаршылыглы әлагәси вә гаршылыглы тә'сири һаггында дүнјакөрүшү идејасыны формалашдырмағы давам етдирмәк.

Тә'лим васитәләри: материкин хәритәләри, материкин битки вә һејванлар аләми үзрә чәдвәлләр, «Чәнуби Америка» д/ф, диапозитивләр, материкләр чоғрафијасы үзрә иллүстратив пајлама материаллары.

Истинад биликләри вә бачарыглары: өјрәнилмиш материкләрин тәбии хүсусијјәтләри һаггында биликләр вә бу хүсусијјәтләри изаһ етмәк бачарығы.

1-чи дәрс. **Чәнуби Американын физики-чоғрафи мөвгеји. Материкин кәшфи вә тәдгиги тарихи**

Мәзмуну: Материкин чоғрафи мөвгеји, өлчүләри, саһил хәтләри, онун Африка илә мүгајисәси; материки әһатә едән океанларын онун тәбиәтинә тә'сири; Чәнуби Американын кәшфи вә тәдгиги тарихи.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Јени мөвзунун өјрәнилмәсинә шакирдләрин һазырланмасы: материкин тәбиәти һаггында мүәллимин чәлбедичи сөһбәти. 2 Материкин физики-чоғрафи мөвејинин характеристикасы планынын төкрарланмасы. 3. Чәнуби Американын физики-чоғрафи мөвгејинин характеристикасынын шакирдләр төрәфиндән төртибн. Онун Африканын физики-чоғрафи мөвгеји илә мүгајисә едилмәси. 4. Практик ишин јеринә јетирилмәси: материкин физики-чоғрафи мөвгејини характеризә едән елементләрин контур хәритәјә көчүрүлмәси. 5. Материкин кәшфи вә тәдгиги тарихи һаггында мә'луматла шакирдин чыхышы.

2-чи дәрс. **Чәнуби Американын сәтһ гурулушу вә релјефи.**

Мәзмуну: Африка илә мүгајисәдә сәтһ гурулушу; дағлар, јајлалар вә дүзәнликләр, вулканлар вә зәлзәләләр; Анд дағларында вә материкин шәрг һиссәсиндә фајдалы газынты јатагларынын јерләшмәси.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Ашағыдакы суаллардан истифадә етмәклә мүсаһибә: һансы хәритәләр үзрә сиз материкин гурулушу вә релјефинин хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирә биләрсиниз? Онлар нәдән ибарәтдир? Һансы хәритәләрин көмәји илә онлары изаһ едәрсиниз? вә с. 2. Контур хәритәдә Бразилија вә Гвиана јајлаларынын, Ориноко, Ла-Плата вә Амазонка овалыгларынын гејд едилмәси вә тәсвири. Мүәллимин рәһбәрлији алтында тапшырыгларын јеринә јетирилмәси, мәсәлән, а) тәдрис шәкилләри, «Чәнуби Америка» к/ф кадрлары үзрә Амазонка овалыгынын вә Бразилија јајласынын релјефини тәсвир един; б) изаһ един, нә үчүн Амазонка овалыгынын релјефи, Бразилија јајласынын релјефиндән көскин фәргләнир, ахы һәр ики релјеф формасы бир платформа үзәриндә формалашмышдыр? 4. Чәнуби Америка илә Африканын гурулушу вә релјефинин хүсусијјәтләринин мүстәгил мүгајисәси, охшар вә фәргли әламәтләрин ашкар едилмәси вә изаһы. 5. Хәритәләр үзрә фајдалы газынты јатагларынын јерләшмәси хүсусијјәтләринин мүәјјәнләшдирилмәси. 6. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин тәбии сәрвәтләринә АБШ капиталистләринин вәһшичәсинә мүнасибәти һаггында мүәллимин сөһбәти.

3-чү дәрс. **Чәнуби Американын иглими.**

Мәзмуну: Иглим вә ону формалашдыран амилләр, иглим гуршаглары вә онлар үчүн характерик олан һава типләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Мүсаһибә кедишиндә әсас иглимәмәләкәтирән амилләрин төкрарланмасы, материкдә онларын төзаһүрү хүсусијјәтләринин мүәјјәнләшдирилмәси. 2. Чәнуби Америка иглиминин үмуми хүсусијјәтләринин мүәллим төрәфиндән изаһы. 3. Иглим хәритәләри вә иглим диаграмларынын көмәклији илә иглим гуршагларынын характеристикасынын төртибн, онлар үчүн типик олан һаваларын тәсвири.

4-чү дәрс. **Материкин дахили сулары.**

Мәзмуну: Материкин дахили сулары, әсас чај һөвзәләри, чајларын режими вә ахым характери.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Хәритә үзрә материкин әсас чај һөвзәләринин мүәјјән едилмәси. 2. Контур хәритәдә Парана, Амазонка, Ориноко чајының, Титикака көлүнүн гејд едилмәси. 3. Бир нечә информасија мәнбәји (хәритә, дәрслик, диафилм) әсасында материкин чај һөвзәләринин характеристикасынын мүстәгил төртибн, бир төрәфдән чајларын ахым характери, онларын режими илә релјеф, дикәр төрәфдән иглим хүсусијјәтләри арасындакы гаршылыглы әлагәләрин мүәјјәнләшдирилмәси. 4. Материкин дахили суларындан инсанын төсәрруфатда истифадә етмәси вә онларын мүһафизәси зәрурилији һаггында мүәллимин сөһбәти, јахуд шакирдин чыхышы.

5-чи дәрс. **Чәнуби Американын үзви аләминин өзүнәмәхсуслуғу.**

Мәзмуну: Материкин үзви аләми; материкдә үфуги зоналлыгын вә шагули гуршаглыгын төзаһүрү: инсанларын төсәрруфат фәалијјәти нәтичәсиндә материкин тәбиәтинин дәјишмәси; мүасир ландшафтлары; төһлүкәли тәбиәт һадисәләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Слајдлардан, диапозитивләрдән истифадә етмәклә Чәнуби Американын үзви аләминин өзүнәмәхсуслуғу һаггында мүәллимин сөһбәти. 2. Шакирдләр төрәфиндән тәбии зоналар хәритәсинин вә Анд дағларында һүндүрлүк гуршаглығы схеминин төһлили, материкдә үфуги зоналлыгын вә һүндүрлүк гуршаглығынын төзаһүрү хүсусијјәтләринин ашкар едилмәси, бу хүсусијјәтләрин мүстәгил төһлили. 3. Инсанын төсәрруфат фәалијјәти нәтичәсиндә материкин тәбиәтинин дәјишмәси, мүасир ландшафтлар, тәбиәтин төһлүкәли һадисәләри һаггында мүәллимин сөһбәти

6-чы дәрс. **Материкин тәбии зоналарынын характеристикасы.**

Мәзмуну: Материкин тәбии зоналары, инсанын төсәрруфат фәалијјәти нәтичәсиндә онларын дәјишмәси; тәбии зоналарын мүасир ландшафтлары, горуглар.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Материкдә үфуги зоналлыгын вә шагули гуршаглыгын төзаһүрү хүсусијјәтләри һаггында биликләрин јада салынмасы. 2. Хәритәләр, «Материкин битки вә һејванлар аләми» чәдвәлләри, дәрслик үзрә Чәнуби Американын тәбии зоналарынын характеристикасының төртибн. 3. Комплекс хәритә үзрә инсанын төсәрруфат фәалијјәтинин характериниң вә тәбии зонанын дәјишмәси дәрәчәсинин мүәјјәнләшдирилмәси. 4. Шакирдләрин тәбии зоналарын мүасир ландшафтлары илә таныш едилмәси. 5. Мәктәблиләрин материкин тәбиәтинин мүһафизәси зәрурилији, Чәнуби Америкада јарадылмыш ән бөјүк горуглар һаггында мә'луматларла чыхышы.

7-чи дәрс. **Чәнуби Американын әһалиси вә сиjаси хәритәси.**

Мәзмуну: Материкин халглары; материкин мүасир әһалисинин мәншәји вә гарышыг төркиби; әһалинин јерләшмәсинин материкин мәскунлашмасы тарихиндән вә тәбии шәраитиндән асылылығы; Чәнуби Американын өлкәләри, онларын ССРИ илә мүнасибәтләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Әһалинин ирги, етник төркиби, онун сајы һаггында мүәллимин сөһбәти. 2. «Әһалинин сыхлығы вә халглар» хәритәсинин төһлили: материкин әразиси үзрә әһалинин јерләшмәси хүсусијјәтләринин мүәјјәнләшдирилмәси, бу хүсусијјәтләрин изаһ едилмәси. 3. Материкин сиjаси хәритәсинин мәзмунунун мүәллим төрәфиндән изаһы. 4. Контур хәритә илә иш: материкин ән бөјүк өлкәләринин јеrи едилмәси.

8-чи дәрс. **Бразилијада тәбиәтин, әһалинин вә онун тәсәрруфат фәалијјәтинин тәсвири.**

Мәзмуну: Тәбиәтин әсас әламәтләри; әһали вә онун тәсәрруфат фәалијјәти.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Бразилијанын физики-чоғрафи мөвгејинин мүәјјәнләшдирилмәси, онун характеристикасынын төртибн. 2. Өлкәнин тәбиәтинин әсас әламәтләринин мүәллимин рәһбәрлији алтында ашкар едилмәси, онларын изаһы. 3. Өлкәнин әһалиси вә тәсәрруфат фәалијјәти һаггында мүәллимин сөһбәти. 4. Практик ишин јеринә јетирилмәси нүмунәсинин шакирдләр төрәфиндән мәнимсәнилмәси: тәбии комплексләрин бириндә чоғрафи мөвге, релјеф, иглим, дахили сулар, торпаг вә биткиләр арасындакы гаршылыглы әлагәләрин хәритәләр үзрә мүәјјәнләшдирилмәси.

9-чу дәрс. **Аркентина вә Перуда тәбиәтин, әһалинин вә онун тәсәрруфат фәалијјәтинин тәсвири.**

Мәзмуну: Аркентина вә Перуда тәбиәтин, әһалинин вә онун тәсәрруфат фәалијјәтинин әсас әламәтләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Аркентина вә Перуда тәбиәт, әһали вә онун тәсәрруфат фәалијјәти һаггында шакирдләр төрәфиндән һазырланмыш мә'луматларын верилмәси. 2. Өјрәнилән өлкәләрин һүдудлары дахилиндә тәбии комплексләрин мүәллимләрин рәһбәрлији алтында ајрылмасы. 3. Практик ишин мүстәгил јеринә јетирилмәси: иш планынын төртибн, билик мәнбәләринин сечилмәси, тәбии комплексин характеристикасы, ишин нәтичәләринин схем шәклиндә әкс олунмасы.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Чәнуби Америка илә Африканын физики-чоғрафи мөвгејини мүгаjисә един. Апарылан мүгаjисә нәтичәсиндә һансы фикрә кәлдиниз?

2. Әсас иглимәмәләкәтирән амилләри сајын. Чәнуби Америка әразисиндә онларын төзаһүрүнүн өзүнәмәхсуслуғу нәдән ибарәтдир?

3. Чәнуби Америкада екватор үзрә гәрбдән шәргә догру һәрәкәт етдикчә иглим шәраитинин дәјишмәләрини изләјин. Онлары изаһ един.

4. Әкәр Анд дағлары материкин шәргиндә јерләшсәјди, Чәнуби Американын иглими нечә дәјишәрди?

5. Чәнуби Америка илә Африканын екваториал иглим гуршагларыны мүгајисә един.

6. Чәнуби Америка вә Африканын чајларына характеристика верин. Охшар вә фәргли әламәтләри ајырын.

7. Чәнуби Американын өјрәнилән өлкәләриндән биринлә тәбиәтин, әһалинин вә онун тәсәррүфат фәалијјәтинин тәсвирини назырламаг үчүн сиз чоғрафи информасијанын һансы мәнбәләриндән вә һансы ардычыллыгла истифадә етмәлисиниз?

ССРИ ЧОҒРАФИЈАСЫ

I һиссә. ССРИ-нин физики чоғрафијасы.

4-чү мөвзу. **Торпаглар вә торпаг еһтијатлары** (4 саат).

Өјрәнилмәсинин тәхмини вахты: нојабрын 11-дән 22-дәк.

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. «Торпаг» анлајышыны, торпагәмәләкәтирән просесләр, торпағын мәһсулдарлығынын ана сүхурдан, иглимдән, битки өртүјүнүн характериндән асылылығы, ССРИ әразисиндә торпагларын пајланмасы ганунаујғунлуглары һаггында тәсәввүрләри формалашдырмаг. Заман кечдикчә торпаг өртүјүнүн даими инкишафы вә дәјишмәси һаггында дүнјакөрүшү идејасыны формалашдырмаг. 2. Торпаг еһтијатлары, мелиорасија вә Әрзаг програмынын јеринә јетирилмәси һаггында мәсәләләрин өјрәнилмәси заманы шакирдләрин еколожи тәрбијәсинә имкан јаратмаг. 3. Торпағын чиркләнмәсинә вә дағылмасына гаршы мүбаризә тәдбирләрини нәзәрдән кечирәркән шакирдләрә еколожи тәрбијә ашыламаг. 4. Торпаг хәритәси; тәбиәти мүһафизә хәритәси илә ишләмәк бачарығыны тәкмилләшдирмәк. Мелиорасија хәритәсини охумаг вә тәһлил етмәк принсипләрини формалашдырмаг.

Тә'лим васитәләри: Хәритәләр, (физики, торпаг, тәбиәти мүһафизә), чәдвәлләр («ССРИ-нин әсас торпаг типләри»), хәритә-транспарантлар («ССРИ-нин торпаг еһтијатлары»), «Мелиорасија», «ССРИ-нин торпаглары, битки вә һејванлар аләми», «Гејри-гараторпаг зонанын мелиорасијасы» к/ф.

Истинад биликләри вә бачарыглары: хүсуси тәбии төрәмә кими торпаг һаггында, торпағын мәһсулдарлығынын биткиләрдән асылылыгы, екватордан күтбләрә доғру һәрәкәт етдикчә торпаг өртүјүнүн дәјишмәси, Аврасијанын әсас торпаг типләри, торпағын чиркләнмәсинә, шорланмасына, дағылмасына гаршы мүбаризә тәдбирләри һаггында тәсәввүрләр; торпаг хәритәсини охумаг, ону битки хәритәси, иглим гуршаглары хәритәси илә тутуштурмаг бачарығы.

1-чи дәрс. **ССРИ-нин торпаглары.**

Мәзмуну: «Торпаг» анлајышы, торпағын әмәлә кәлмәси, әсас торпаг типләри, онларын мәһсулдарлығында фәргләр, торпагларын пајланмасы ганунаујғунлуглары,

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. «Торпаг» анлајышынын мүәллим тәрәфиндән изаһ олунан әсас әламәтләринин мәнимсәнилмәси. Онларын торпағын әмәлә кәлмәси, торпағын мәһсулдарлығындакы фәргләрин сәбәбләри һаггында мүсаһибә просесиндә мәнкәмләндирилмәси. Мүсаһибәнин нәтичәләринин мәнтиги схем шәклиндә гејд олунмасы. 2. «ССРИ-нин әсас торпаг типләри» чәдвәлинин («Торпаглар» д/п) мүхтәлиф торпаг типләринин хүсусијјәтләрини вә бу хүсусијјәтләрин сәбәбләрини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә нәзәрдән кечирилмәси. 3. Торпаг хәритәсилә иш вә торпагларын пајланмасы ганунаујғунлугларының ашкар едилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. «Торпаг-ландшафтын күзкүсүдүр» тезисини әсасландырын. Биолокија курсу үзрә биликләрдән истифадә едәрәк сүбут един ки, торпаг даим инкишаф едир вә дәјишир.

2. Нә үчүн Карелија вә Кола јарымадаларында торпаг гаты Русија дүзәнлијинин галан һиссәләринә нисбәтән чох назикдир?

3. Мешәләрдә чөлләрә нисбәтән битки чөкүнтүсү хејли чохдур. Лакин бунунла белә, гараторпаглар подзол торпаглара нисбәтән хејли мәһсулдардыр. Бу, нә илә изаһ олунур? Нә үчүн аз битки чөкүнтүсү шәраитиндә сәһра торпаглары онларын суварылмасы заманы мәһсулдар олур?

4. ССРИ-нин Гәрб һиссәсиндә Шәрг һиссәсинә нисбәтән торпагларын мүхтәлифлији әһәмијјәтли дәрәчәдә чохдур. Буну һансы сәбәбләрлә изаһ етмәк олар?

2-чи дәрс. **Торпаг еһтијатлары вә мелиорасија.**

Мәзмуну: Торпағын мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсиндә мелиорасијанын әһәмијјәти; мелиорасија хәритәси.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Торпаг еһтијатларының әһәмијјәтинин мүәллимтәрәфиндән изаһы. 2. «ССРИ-нин торпаг еһтијатлары» хәритә транспарантының нәзәрдән кечирилмәси вә еһтијатларын һәр бир нөвүнүн гејри-бәрабәр истифадә олунмасы, торпагларын јахшылашдырылмасының-мелиорасијасының зәрурилији һаггында нәтичәләрин формулә едилмәси. 3. Мелиорасијанын әсас нөвләринин мүәллим тәрәфиндән изаһынын динләнилмәси. Мелиорасија хәритәси илә иш: мелиорасија тикинтисинин әсас рајонларының мүәјјәнләшдирилмәси. 4. «Гејри-гараторпаг зонанын мелиорасијасы» к/ф («Мелиорасија» д/ф) бахыш просесиндә биликләрин үмумиләшдирилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. ССРИ-нин торпаг еһтијатлары илә тә'мин олунмасына гијмәт верин. Нә үчүн торпаг еһтијатлары илә јахшы тә'мин олунма шәраитиндә торпагларын мелиорасијасы зәрурилији мејдана кәлир? 2. Илик јағынты вә бухарланма хәритәсини мелиорасија хәритәсилә тутуштурун. Мелиорасија характерли ишләрин әразинин рүтубәтлилик дәрәчәсиндән асылылығы һаггында нәтичә чыхарын. 3. Нә үчүн бизим өлкәдә сәһраларын суварылмасына бөјүк диггәт јетирилир? Бу заман һансы мәнфи нәтичәләр мејдана кәлир? 4. Гејри-гараторпаг зонада һансы әсас мелиорасија ишләри көрүлүр? Сизин республикада һансы нөв мелиорасија вә нә илә әлагәдар апарылыр?

3-чү дәрс **Торпагларын мүһафизәси. Торпаг еһтијатлары вә әрзаг проблеминин һәлли.**

Мәзмуну: Торпаг еһтијатлары вә әрзаг проблеминин һәлли; торпаг еһтијатларына гәнаәт едилмәси үзрә тәдбирләр; торпагларын чиркләнмәсинә вә дағылмасына гаршы мүбаризә.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Әрзаг програмының јеринә јетирилмәсиндә торпаг еһтијатларының, мелиорасијанын ролу һаггында мүсаһибә. 2. Торпаг еһтијатларынын горунмасы үзрә әсас тәдбирләрин ашкар едилмәси мәгсәдилә тәбиәти мүһафизә хәритәсинин нәзәрдән кечирилмәси. 3. Торпагларын чиркләнмәсинә вә дағылмасына гаршы әсас мүбаризә тәдбирләри һаггында шакирдләрин мә'луматларының динләнилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. ССРИ-нин һансы әразиләри әрзаг проблеминин һәллиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир? Нә үчүн? 2. Торпагларын дағылмасына гаршы мүбаризә васитәси ким мешә һансы әһәмијјәтә маликдир? (Ән азы 4 нүмунә дејин). 3. Сизин республикада торпағын мүһафизәси вә гәнаәтлә ишләдилмәси үзрә һансы тәдбирләри көрүрләр? Онларын мәгсәдәујғунлуғуну әсасландырын.

Габагламалы груп тапшырығы: ССРИ-нин «Гырмызы китаб»ына салынмыш надир вә нәсли кәсилмәкдә олан битки вә һејван нөвләри һаггында мә'луматлар топлајын.

5-чи дәрс. **ССРИ-нин битки вә һејванлар аләми** (2 саат)

Өјрәнилмәсинин тәхмини вахты: нојабрын 24-дән 29-дәк.

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Битки вә һејванлар аләминин хүсусијјәтләри, ССРИ әразисиндә онун пајланмасы һаггында тәсәввүрләри дәринләшдирмәк вә кенишләндирмәк.

2. Битки хәритәсини охумаг принсипләрини формалашдырмаг.

3. Мешә еһтијатлары, онларын сәмәрәли истифадәсинин зәрурилији надир вә нәсли кәсилмәкдә олан битки вә һејван нөвләринин мүһафизәси тәдбирләринин өјрәнилмәси заманы шакирдләрә еколожи тәрбијә ашыламаг.

Тә'лим васитәләри: хәритәләр (физики, ССРИ-нин иглими, битки, ССРИ-дә тәбиәти мүһафизә), «ССРИ-нин торпаглары, биткиләри һејванлар аләми» д/п, өз республикасынын чоғрафијасы үзрә атлас, орта мәктәбин чоғрафија курсу үзрә нәрбариләр.

Истинад биликләри: битки груплашмалары, Аврасијанын битки вә һејванлар аләми, инсанын фәалијјәтиндә мешәнин әһәмијјәти һаггында тәсәввүрләр.

1-чи дәрс. **ССРИ-нин битки вә һејванлар аләми. Мешә еһтијатлары.**

Мәзмуну: ССРИ әразисиндә битки вә һејванлар аләминин јерләшмәси; битки хәритәси; надир вә нәсли кәсилмәкдә олан битки вә һејван нөвләри; мешә еһтијатлары.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Битки хәритәсилә иш; ССРИ әразисиндә биткиләрин јерләшмәсинин үмуми ганунаујғунлугларының ашкар едилмәси. 2. ТТВ-дән истифадә етмәклә ССРИ фаунасынын характерик нүмајәндәләри, јашајыш шәраитинә онларын ујғунлашмасы һаггында мүәллимин сөһбәтинин динләнилмәси. 3. Инсанын тәсәррүфат фәалијјәтиндә мешә еһтијатларының әһәмијјәти һаггында мүәллимин изаһының динләнилмәси. 4. Мешәләрин мүһафизәси, мешә еһтијатларындан сәмәрәли истифадә тәдбирләри һаггында мүсаһибә. 5. Надир вә нәсли кәсилмәкдә олан битки вә һејван нөвләринин мүһафизәси һаггында јолдашларын вердији мә'луматларын динләнилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Битки хәритәсинә бахын вә ашағыдакы суаллара чаваб верин: ССРИ әразисиндә һансы битки груплашмаларына раст кәлинир, онлардан һансы ән бөјүк саһә тутур? Бу һансы сәбәбләрлә әлагәдардыр? ССРИ-нин Шәрг һиссәсиндә биткиләрин мүхтәлифлији Гәрб һиссәсинә нисбәтән аздыр. Буну нечә изаһ етмәк олар? 2. ССРИ-нин мешә еһтијатлары илә зәнкин олмасы һансы сәбәбләрлә изаһ олунур? Мешәләр һәрһәнд ки, түкәнән, лакин бәрпа олунан тәбии сәрвәтләрә аиддир. Мешәләрдән сәмәрәли истифадә үзрә һансы тәдбирләри тәклиф едә биләрсиниз? Һансы мешә нөвләри инсанын тәсәррүфат фәалијјәти нәтичәсиндә даһа артыг дәрәчәдә зәрәр чәкмишдир? Нә үчүн? 3. Биолокија үзрә биликләрдән истифадә едәрәк, һејванларын јашајыш мүһитинә ујғунлашмасына аид мисаллар чәкин. Фикирләшин, онлар нечә мејдана кәлә биләр? Инсанларын тәсәррүфат фәалијјәтиндә вәһши һејванлар һансы әһәмијјәтә маликдир? Бүтүн һејванларымы мүһафизә етмәк зәруридир?

2-чи дәрс.**Өз республикасынын (вилајәтинин) торпаглары, битки вә һејванлар аләми.**

Мәзмуну: Өз республикасынын торпагларының хассәләри, битки вә һејванлар аләминин хүсусијјәтләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Торпаглар вә биткиләр арасындакы гаршылыглы әлагәләри ашкар етмәк мәгсәдилә өз республикасынын торпаг вә битки хәритәләринин тәһлили. 2. Ашкар едилмиш ганунаујғунлугларын сөбәбләринин мүәјјән едилмәсинә јөнәлдилмиш мүсаһибә. Мүсаһибәнин нәтичәләринин дәфтәрдә гејд едилмәси. 3. ТТВ-дән истифадә етмәклә өз республикасынын надир вә нәсли кәсилмәкдә олан битки вә һејван нөвләри һаггында мүәллимин сөһбәти. 4. Тәбиәтин мүһафизәси вә дәјишдирилмәси тәдбирләри һаггында мүсаһибә.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Өз республикасынызын нүмунәсиндә торпаг, битки, һејванлар аләминин гаршылыглы әлагәсини сүбут един. 2. Өз республиканызын торпагларыны, биткиләрини, һејванлар аләмини өјрәнмәклә сиз әввәлләр мә'лум олан һансы ганунаујғунлугларa әлавә сүбутлар тапдыныз? 3. Сизин республиканыз әразисиндә горуглар, јахуд, милли парклар вармы? Онлар һансы мәгсәдлә јарадылмышдыр? 4. Сизин республиканын әразисиндә һансы еколо-

жи проблемләр мөвчуддур? Онлары нечә һәлл едирләр?

I тәдрис сааты — еһтијат; ондан үмумиләшдиричи тәкрар үчүн истифадә етмәк олар.

II БӨЛМӘ

ССРИ-нин тәбии комплексләриниң мүхтәлифлији (25 саат)

1-чи мөвзу. **ССРИ-нин тәбии рајонлашдырылмасы** (2 саат)

Өјрәнилмәсинин тәхмини вахты: декабрын 1-дән 6-дәк

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Тәбии комплексләр һаггында шакирдләрин билиҹини дәринләшдирмәк вә кенишләндирмәк. «тәбии вә антропокен ландшафтлар» анлајышыны вә тәбии рајонлашдырма һаггында тәсәввүрләри формалашдырмаг.

2. Тәбии комплекс дахилиндә компонентләрин гаршылыглы тә'сири вә гаршылыглы әлагәси, заман кечдикчә, онларын даими инкишафы вә дәјишмәси һаггында дүнјакөрүшү идејаларының формалашдырылмасыны давам етдирмәк.

3. Тәбии комплексин формалашмасында антропокен тә'сирин ролу вә әһәмиҹјәтини, еләчә дә тәбиәтин дәјишдирилмәси вә мүһафизәси заманы инсанын тәсәррүфат фәалиҹјәтиндә ТӘК һаггында биликләрин зәруриллијини көстәрмәк.

4. ТӘК компонентләринин гаршылыглы әлагәләрини ашкар вә изаһ етмәк бачарығының формалашдырылмасыны давам етдирмәк.

Тә'лим васитәләри: Хәритәләр (физики, тектоник, ССРИ-нин иглими, битки, торпаг), «ССРИ-дә тәбиәтин дәјишдирилмәси вә мүһафизәси» чәдвәлләри, ССРИ-нин тәбии шәраити вә еһтијатлары» транспаранты.

Истинад биликләри: «Тәбии комплекс» анлајышы, компонентләрин гаршылыглы шәртләнмәси һаггында тәсәввүр; мүхтәлиф ТӘК нүмунәсиндә тематик хәритәләрин тәһлили васитәсилә гаршылыглы әлагәләрин ашкар вә изаһ етмәк бачарығы.

1-чи дәрс. **Тәбии комплексләр.**

Мәзмуну: Јерин чоғрафи тәбәғәсинин узунмүддәтли инкишафының нәтичәси кими тәбии (тәбии-әразн) комплексләрин формалашмасы.

Дәрсдә фәалиҹјәтин тәшкили. (Дәрси семинар формасында тәшкил етмәк олар) 1. «Тәбии комплекс» анлајышыны јада салмаг мәгсәдилә мүсаһибә. ТӘК ајры-ајры компонентләринин формалашмасы амилләри, онларын хүсусиҹјәтләри вә дикәр компонентләрлә әлагәси һаггында биликләрин үмумиләшдирилмәси. Мүсаһибәнин нәтичәләринин мәнтиги схем шәклиндә дәфтәрләрә гејд едилмәси. 2. Биликләрин конкретләшдирилмәси вә үмумиләшдирилмәси мәгсәдилә дәрсликдәки «Тәбии комплексин компонентләринин гаршылыглы әлагәси схеми (Мешә зонасының нүмунәсиндән)» адлы иллүстрасијанын нәзәрдән кечирилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. ССРИ-нин үмуми ичмалы үзрә биликләрдән истифадә едәрәк субут един ки, чоғрафи тәбәғәнин бүтүн компонентләри гаршылыглы әлагәдәдир. ТӘК дахилиндә гаршылыглы әлагәләрин бүтөв системини мәнтигли схем шәклиндә көстәрин. 2. Конкрет нүмунәләрлә субут един ки, заман кечдикчә ТӘК бүтүн компонентләри даим дәјишир. Мүхтәлиф амилләрин тә'сири нәтичәсиндә ТӘК вә һәр бир компонентинин формалашмасына аид мисаллар чәкин. Тәбиәтин һансы компоненти нүмунәсиндә тәбии комплексин компонентләринин гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә'сирини даһа инандырычы сурәтдә көстәрмәк олар?

3. Субут един ки, ССРИ-нин иглими — зонал, еләчә дә азонал амилләрин гаршылыглы тә'сиринин нәтичәсидир. 4. Тәбиәтдә гаршылыглы әлагәләр һаггында биликләр һансы практик әһәмиҹјәтә маликдир?

2-чи дәрс. **Тәбии рајонлашдырма.**

Мәзмуну: ССРИ әразисиндә әсас тәбии рајонлар вә зонал тәбии комплексләр; тәбии вә антропокен ландшафтлар.

Дәрсдә фәалиҹјәтин тәшкили. ССРИ-нин тәбии рајонлашдырылмасының принсипләринин зонал тәбии комплексләрин ајрылмасының әсасы кими әсас тәбии рајонларын вә тәбии зоналарын системинин мүәллим тәрәфиндән изаһы. Дәрсликдәки ири тәбии рајонларын ајрылмасыны әкс етдирән хәритә-схемин вә тәбии зоналар хәритәсинин нәзәрдән кечирилмәси просесиндә биликләрин мәһкәмләндирилмәси. 2. «Тәбии вә антропокен ландшафт» анлајышларыны формалашдырмаг мәгсәдилә мүәллимин изаһы. Шакирдләрин дәрсликдәки, чәдвәллә иши: антропокен ландшафтларын мүхтәлиф нөвләрининн (сәнаје, шәһәр, кәнд тәсәрруфаты) ашкар едилмәси. 3. Мүхтәлиф нөв ландшафтлары әкс етдирән шәкилләрдән, диапозитивләрдән истифадә етмәклә биликләрин үмумиләшдирилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. ССРИ әразисиндә тәбии рајонлашдырма һансы принсипләр үзрә апарылыр? Ири тәбии рајонларын хәритәсинә бахын вә: а) дағларын, б) дүзәнлик релјефин үстүнлүк тәшкил етдији әразиләри мүәјјән един. Ири тәбии рајонларын хүсусиҹјәтләринин өјрәнилмәси һансы практик әһәмиҹјәтә маликдир? 2. Сизчә, нә заман илк антропокен ландшафтлар мејдана кәлмишдир? Заман кечдикчә тәбии вә антропокен ландшафтларын нисбәти нечә дәјишмишдир? «Антропокен тә'сир әтраф мүһитин инкишафының мүһүм амилинә чеврилмишдир» тезисини әсасландырын. 3. Сизин мәктәбин әтрафында һансы ландшафт нөвләри үстүнлүк тәшкил едир?

2-чи мөвзу. **Тәбии зоналар** (8 саат)

Өјрәнилмәсинин тәхмини вахты: декабрын 8-дән II рүбүн сонунадәк.

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Зонал тәбии комплексләр кими ССРИ-нин тәбии зоналары һаггында мәктәблиләрин тәсәввүрләрини дәринләшдирмәк вә кенишләндирмәк; тәбии зоналарын јерләшмәси ганунаујғунлугларыны көстәрмәк; «үфүги зоналлыг», «һүндүрлүк гуршаглығы» анлајышларыны конкретләшдирмәк; кәнд тәсәррүфатының зонал системләри һаггында тәсәввүр формалашдырмаг.

2. Зонал тәбии комплекс дахилиндә компонентләрин сых гаршылыглы әлагәләри һаггында дүнјакөрүшү идејасыны конкретләшдирмәк.

3. Компонентләр арасындакы асылылыглары ашкар етмәк мәгсәдилә тематик хәритәләри, онлардан чоғрафи информасија мәнбәји кими истифадә етмәклә тутушдурмаг; тәбии зоналарын комплекс характеристикасыны тәртиб етмәк бачарыгларының формалашдырылмасыны давам етдирмәк (8 №-ли практик иш).

4. Тәбии еһтијатларын, торпаг вә аргоиглим еһтијатларын мүһафизәси вә сәмәрәли истифадәси мәсәләләрининн өјрәнилмәси заманы шакирдләрә еколожи тәрбијә ашыламаг.

Тә'лим васитәләри: хәритәләр (физики, ССРИ-нин иглими, торпаг, битки, тәбии зоналар, агроиглим, тәбиәтин дәјишдирилмәси), ССРИ торпагларынын әсас типләри чәдвәлләри, «ССРИ-нин торпаглары, битки өртүҹү, һејванлар аләми» д/п, «Гафгазын нүмунәсиндә һүндүрлүк гуршаглары» транспаранты, «ССРИ-нин тәбии зоналары» д/ф, «Африка сәһраларынын битки вә һејванлар аләми» к/ф, орта мәктәбин чоғрафија курсу үчүн нәрбариләр.

Истинад биликләри вә бачарыглары: тәбии зона, үфүги зоналлыг, шагули гуршаглыг, торпаг, чохиллик доңушлуг һаггында анлајышлар; гурунун тәбии зоналары, онларын материкләрдә јерләшмәси, иглим гуршаглары илә әлагәси, ССРИ-нин иглими, битки өртүҹү, торпаглары һаггында тәсәввүрләр; материкин хәритәләрини тутушдурмаг вә тәбии зона дахилиндә компонентләрин әлагәләри һаггында дүнјакөрүшү нәтичәсини чыхармаг, тәбии зоналарын характеристикасыны тәртиб етмәк бачарыглары.

1-чи дәрс. **Тәбии зона зонал тәбии комплекс кими.**

Мәзмуну: Тәбии зона компонентләринин гаршылыглы әлагәси вә гаршылыглы шәртләнмәси, ССРИ әразисиндә тәбии зоналарын јерләшмәси ганунаујғунлугларынын В. В. Докучајев — тәбии зона һаггында тә'лимин банисидир.

Дәрсдә фәалиҹјәтин тәшкили. 1. «Тәбии зона» анлајышынын әсас әламәтләрининн, Јер күрәсинин әразиси үзрә тәбии зоналарын јерләшмәси ганунаујғунлугларынын јада салынмасына јөнәлдилмиш мүсаһибә. 2. Тәбии зоналар хәритәсинин тәһлили, онун иглим гуршаглары хәритәсилә тутушдурулмасы: ССРИ әразиси үзрә әсас тәбии зоналарын вә онларын јерләшмәси ганунаујғунлугларынын ашкар едилмәси. Нәтичәләрин формулә едилмәси. 3. Тәбии зоналар һаггында тә'лимин банисн — В. В. Докучајев һаггында мүәллимин сөһбәти.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. «Тәбии зона» вә тәбии-әразн комплекси» анлајышлары нечә мүнасибәтдәдирләр? Тәбии зонанын формалашдырылмасында һансы компонент әсас, мүәјјәнедичи һесаб олунур? Өз нөгтеји нәзәрининн сүбут един. Нә үчүн тәбии зоналары биткиләрин характеринә көрә адландырырлар? 2. Тәбии зонанын компонентләри арасындакы әсас гаршылыглы әлагәләри схем шәклиндә көстәрин. 3. Тәбии зоналар хәритәсинә бахын вә суаллара чаваб верин: ССРИ әразисиндә тәбии зоналарын јерләшмәсининн һансы ганунаујғунлуғу мөвчуддур? Һансы тәбии зоналар бүтөв гуршаг әмәлә кәтирмир, анчаг өлкәнин гәрбиндә вә ја шәргиндә мөвчуддур? Буну нечә изаһ етмәк олар? Нә үчүн мүлајим гуршагда бир дејил, бир нечә тәбии зона вар? Нә үчүн ССРИ әразисинин чох һиссәсини мешәләр тутур?

Габаглајычы груп тапшырығы: Зоолокија үзрә биликләрдән истифадә едәрәк тундранын һејванлары һаггында мә'луматлар һазырлајын.

2-чи дәрс. **Арктика сәһралары, тундра вә мешә-тундра тәбии зоналары.**

Мәзмуну: Көстәриљән тәбии зоналарын физики-чоғрафи мөвгеји, иглим, сәтһ сулары, торпаг-битки өртүҹү вә һејванлар аләми.

Дәрсдә фәалиҹјәтин тәшкили. 1. Тәбии зонанын чоғрафи характеристикасының нүмунәсини көстәрмәк мәгсәдилә Арктика сәһраларынын хүсусиҹјәтләринин мүәллим тәрәфиндән изаһы. 2. Тәбии зоналар хәритәсинин нәзәрдән кечирилмәси, тундра вә мешә-тундра зоналарының чоғрафи мөвгејинин мүәјјәнләшдирилмәси. 3. Верилән тәбии зонанын иглим хүсусиҹјәтләри һаггында мүсаһибә. Торпагларын хүсусиҹјәтләринин вә онларын аз мәһсулдар олмасының сәбәбләринин ашкар едилмәси. Һәрбари нүмунәләрини тәтбиг етмәклә тундранын характерик нүмајәндәләри, мүхтәлиф тундра типләри һаггында мүәллимин сөһбәти. Јолдашларын вердији мә'луматлар әсасында тундранын һејванлар аләминин хүсусиҹјәтләринин мүәјјән едилмәси.

Суаллар вә тапшырыглар:

1. Нә үчүн Арктика сәһралары зонасында торпаг јохдур? 2. Нә үчүн аз јағынты дүшдүјү һалда тундра батаглыгдыр? Нә үчүн бу зонада ағачлар битмир? Ән азы үч сәбәб көстәрин. 3. Тундра вә мешә-тундра зоналарында һансы тәбии еһтијатлар вар? Онлардан нечә истифадә едирләр? Нә үчүн позулмуш (дағыдылмыш) тундра тәбии комплекси чох кеч бәрпа олунур? Бурада горуг јаратмаға еһтијач вармы? 4. Гураг јашајыш јерләри кими тундранын коллуг биткиләри дә аз јарпаг тәбәғәсинә маликдир. Буну нә илә изаһ етмәк олар? 5. а) Арктика сәһралары, б) тундра нүмунәсиндә тәбии зонанын комплексләри арасындакы гаршылыглы әлагәләрини схем шәклиндә көстәрин.

3-чү дәрс. **Мешә зонасы.**

Мәзмуну: 7 №-ли практик иш.

Дәрсдә фәалиҹјәтин тәшкили. 1. Мүлајим гуршағын әсас тәбии зонасы кими мешәләр һаггында кириш мүсаһибәси. 2. 7 №-ли практик ишин јеринә јетирилмәси: мешәләрин мүхтәлиф типләрининн (тајга, гарышыг, енлијарпаглы мешәләр) хүсусиҹјәтләрининн ашкар едилмәси, ССРИ-нин торпаг, битки иглим, тәбии зоналар хәритәләрининн тутушдурулмасы. 3. «ССРИ-нин әсас торпаг типләри» чәдвәлининн нәзәрдән кечирилмәси. «Мешәләрин битки вә һејванлар аләми» к/фр. бахыш. «ССРИ-нин мешәләри» адлы системләшдиричи чәдвәлин (чоғрафи мөвге; иглим — јанвариын вә ијулун орта температуру, јағынтыларын иллик мигдары, рүтубәтлилик әмсалы; торпаглар, онларын мәһсулдарлығы; биткиләр; һејванлар аләми

графалары илə) долдурулмасы. Тəртиб олунмуш чədвəлин тəртиби: компонентлəр арасындакы гаршылыглы əлагəлəрин, мешəлəрин мухтəлиф ajры-ajры нювлəри арасындакы фəргляpин ашкар едилмяси, онларын изаһы.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Мешəлəрин бүтүн типляри үчүн хас олан үмуми тəбии эламəтляри көстəрин. Мешəлəрин тəбиятиндə фəргляр биринчи нювбəдə нə илə мүəjjəн олунур? 2. Инсанларын һəjатында вə фəалиjjətиндə мешəлəрин əһəмиjjətини схемдə көстəрин. Мешəлəрин мəһвиндən сонра тəбии комплексдə һансы зəрəрли дəjишикликляр баш верир? 3. Тəбии еһтиjатларын һансы нювлəри мешə зонасына уjғун кəлир? Онларын мүһафизəси вə сəмəрəли истифадəси үзрə һансы тədбирляри көрүрляр? Инсанын тəсəррүфат фəалиjjəти нəтиjəсиндə мешəлəрин һансы нювү даһа артыг дəрəчədə зəрəр чəкмишдир? Буну һансы сəбəбляpлə изаһ етмək олар? Мешə зонасында jашajан һejванларын вə гушларын һансы нювляри ССРИ-нин «Гырмызы китаб»ына дахил едилмишдир?

4-чү дəрс. **Чəллəр вə мешə-чəллəр зонасы.**

Мəзмуну: Тəбии зонанын физики-чоғрафи мювгеjи, иглими, сəтһ сулары, һejванлар аləми, тəбии еһтиjатлары.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшкили. 1. Тəбии зонанын компонентляри арасындакы гаршылыглы əлагəлəри мүəjjəнləшдирмək мəгсəдилə «Чəллəр вə мешə-чəллəр» д/ф бахыш. 2. Биткиляpин үмумиləшдирилмяси үзрə мүсаһибə, онун нəтичəляpинин дəфтəрлəрдə геjд олунмасы. 3. Дəрслиjин мəтни үзрə тəбии зонанын тəбии еһтиjатларынын хүсусиjjətляpинин ашкар едилмяси.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Нə үчүн чəл зонасы ССРИ əразисиндə мəһдуд саһəjə маликдир? «Jағынтыларын иллик мигдары вə бухарланма» хəритəсиндən истифадə едəрəк, чəл зонасы үчүн рүтубəтлилик əмсалыны һесаблаjын. Бу тəбии компонентин дикəр компонентлəрə тə'сирини изаһ един. Биткиляpин характериндə көрə чəлляpин һансы нюв мухтəлифликляpини аjырылар? Бунун нə илə бағлы олдуғуну изаһ един. 2. Нə үчүн чүрүнтүнүн топрагда топланмасы үчүн ən əлверишли шəраитин мəһз чəлляpдə олдуғуну изаһ един. Мүасир чəл саһəляpи анчаг горуглarда сахланылмышдыр. Бунун нə илə əлагəдар олдуғуну изаһ един. 3. Мешə-чəл зонасынын комплекс характеристикасыны тəртиб един. Мешəляp вə чəлляp илə мүгаjисədə нə үчүн мешə-чəл зонасынын биткi вə һejванлар аləми даһа чох зənкин нюв тəркибинə маликдир? 4. Верилəн зонанын һүдудлары дахилиндə тəбии еһтиjатлар инсанын тəсəррүфат фəалиjjətинə нечə тə'сир көстəрмишдир?

5-чи дəрс. **Сəһралар вə jарымсəһралар зонасы.**

Мəзмуну: Бу зонанын физики-чоғрафи мювгеjи, иглими, сəтһ сулары, торпаг-биткi өртүjү, һejванлар аləми, тəбии еһтиjатлары.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшкили. 1. Тəбии зонанын чоғрафи мювгеjинин хүсусиjjətляpини мүəjjəнləшдирмək үзрə тəбии зоналар хəритəсилə иш. 2. «ССРИ-нин иглими» хəритəсинин тəһлили: иглим хүсусиjjətляpинин ашкар едилмяси, сəбəб-нəтичə əлагəляpини мүəjjəнləшдирмəклə онларын изаһы. 3. Сəһра биткиляpинин һербари нümунəляpиндən истифадə етмəклə биткиляpин һəjат шəраитинə уjғунлашмасы һагғында мүсаһибə. «Сəһраларын вə jарымсəһраларын биткi вə һejванлар аləми» к/фр. бахмагла биткиляpин үмумиləшдирилмяси. 4. Көстəрилəн зонанын тəбии еһтиjатлары, онларын истифадəсинин чətинликляpи вə проблемляpинин мүəллим тəрəфиндəн изаһы.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Сəһралар—тропик гуршағын əсас тəбии зонасыдыр. ССРИ-дə сəһралар һансы иглим гуршағында jерləшир, буну һансы сəбəбляpлə изаһ етмək олар? Тəбии зона компонентляpинин гаршылыглы əлагəляpини сəһраларын нүмунəсиндə схемлə көстəрин. 2. Саксаулун һербари нümунəсинə бахын, биткинин харичи көрүнüшүнүн jашajыш шəраити илə əлагəдар хүсусиjjətляpини изаһ един. Сəһраларын һejванлары рүтубəт чатышмазлығына нечə уjғунлашырлар? 3. «Сəһраларын иглими кəнд тəсəррүфатынын инкишафы үчүн əлверишли дejил» тезиси доғрудурму? Өз нөгтеjинəзəринизи изаһ един. Нə үчүн партиja вə һөкүмəт сəнəдляpиндə сəһраларын суварылмасына хүсуси jер аjрылыр, бу заман һансы проблемляp мейдана кəлир? 4. Сəһрада горуг jаратмаға еһтиjач вармы?

6-чы дəрс. **Субтропик зонасы.**

Мəзмуну: Субтропикляpин физики-чоғрафи мювгеjи, иглими, торпаг-биткi өртүjү, əразисинин тəсəррүфат чəһəтдəн истифадəси имканлары.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшкили. 1. Тəбии зоналар хəритəсилə иш: тəбии зонанын чоғрафи мювгеjинин мүəjjən едилмяси, ССРИ-дə онун jерləшмəсинин мəһдудлуғу сəбəбляpинин изаһы. 2. Хəритəлəрдən истифадə етмəклə верилəн əразинин иглим хүсусиjjətляpи, иглим əмəлəкətирəн амил кими релjефин ролу һагғында мүсаһибə. 3. Инсанын тəсəррүфат фəалиjjətиндə: а) субтропик əкинчилиjин инкишафы, б) рекреасиja үчүн субтропикляpин ролунун мүəллим тəрəфиндəн изаһы.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Биткi хəритəсинə бахын вə суаллара чаваб верин: Загафгазыjада Гара дəниз вə Хəзəр дəнизи саһилляpиндə биткиляpин мухтəлиф характерини һансы сəбəбляpлə изаһ етмək олар? 2. Иглимин вə торпагларын һансы хүсусиjjətляpи Загафгазыjада субтропик биткиляpи бечəрмəjə имкан верир? 3. Субтропикляpдə jағынтыларын ən чох мигдары гышда дүшүр. Буну нə илə изаһ етмək олар?

7-чи дəрс. **Дағларда һүндүрлүк гуршағлығы.**

Мəзмуну: ССРИ-нин ики-үч дағлыг əразисинин нүмунəсиндə биткиляpин һүндүрлүк гуршагларының мүгаjисəли тəһлили.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшкили. 1. «Шагули гуршаглыг» анлаjышының, дағларда биткиляpин һүндүрлүк гуршагларының нювбəлəнмяси сəбəбляpинин jада салынмасына jönəлдилмиш мүсаһибə. 2. «Гафгазын нүмунəсиндə һүндүрлүк гуршаглығы» транспарантындан истифадə етмəклə верилəн əразинин һүндүрлүк гуршагларының хүсусиjjətляpинин мүəллим тəрəфиндəн изаһы. 3. Бир нечə дағ системинин һүндүрлүк гуршаглары схеминин онларын сонракы тəһлили илə дəфтəрлəрдə тəртиб едилмяси үчүн мүхтəлиф билик мəнбəляpиндəн (биткi хəритəси, дəрслиjин мəтни) истифадə.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. «Үфүги гуршаглыг» вə «һүндүрлүк гуршаглығы» анлаjышлары нечə мүнасибəтдəдирляр? 2. Дағларда биткиляpин һүндүрлүк гуршагларынын саjы һансы сəбəбляpдəн асылыдыр? Бəмин сəбəбляpə əсасəн ССРИ-нин һансы дағ системи ən чох һүндүрлүк гуршагларына малик олачағдыр? 3. Һүндүрлүк гуршаглығы схеминин гурулушуну тəһлил едəрəк, суала чаваб верин: дағ системляpинин əтəкляpиндə һансы биткi гуршаглары jерləшир? Дағларын үмуми вə фəргли һүндүрлүк гуршагларыны ашкар един. Мүəjjən едилмиш фактлары вə ганунауjғунлуглары изаһ един. 4. ССРИ-нин дағларында гəрбдəн шəргə доғру һəрəкəт етдикчə гар хəттинин һүндүрлüjү нечə дəjишир? Буну нə илə изаһ етмək олар? 5. Нə үчүн ejни бир дағ системинин мүхтəлиф јамачлары фəргли характерли һүндүрлүк гуршаглығына малик ола биляр?

8-чи дəрс. **Кəнд тəсəррүфатынын зонал системляри.**

Мəзмуну: Торпаг вə агроиглим еһтиjатларын мүһафизəси вə сəмəрəли истифадəси: мелиорасиja.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшкили. 1. Торпагларын хүсусиjjətляpини (мəһсулдарлығыны), əразинин истилик вə рүтубəтлə тə'мин олунмасыны ашкар етмək мəгсəдилə тəбии зоналар, агроиглим, торпаг еһтиjатлары хəритəляpини тутушдурмаг. Кəнд тəсəррүфатынын инкишафы үчүн əсас тəбии зоналарын үстүнлүкляpи вə чатышмазлыглары һагғында мүсаһибə. 2. Контур хəритəнин «кəнд тəсəррүфатынын зонал системляри» илə тамамланмасы просесиндə биткиляpин үмумиləшдирилмяси: онда тəбии зоналарын сəрһədляpинин иглим хүсусиjjətляpинин, торпагларын вə бечəрилən əсас биткиляpин көстəрилмяси.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Нə үчүн кəнд тəсəррүфаты системляpини зонал адландырырлар? 2. Сүбут един ки, кəнд тəсəррүфатынын зонал системляри торпаг вə агроиглим еһтиjатларын сəмəрəли истифадəсинə имкан jарадыр? 3. Торпаг вə агроиглим еһтиjатларын сəмəрəли истифадəси проблеминин һəллиндə мелиорасиjанын əһəмиjjətини көстəрин. 4. Мелиорасиjа тədбирляpини тəбиəти мүһафизə үзрə тədбирляр адландырмаг олармы?

II ЬИССƏ. ССРИ-нин ИГТИСАДИ ВƏ СОСИАЛ ЧОҒРАФИJАСЫ

3-чү мювзу. **Ən мүһүм саһəлəрарасы комплекслəрин вə саһəлəрин чоғрафиjасы.**

Халг истеһлакы маллары вə хидмət саһəлəри истеһсалы комплекси (2 саат).

Тə'лим-тəрбиjə вəзифəлəри:

1. Комплексин тəркиби, онун артмагда олан əһəмиjjəти һагғында шакирдлəрə билик вермək: халг истеһлакы маллары вə хидмət саһəси истеһсалынын инкишафынын комплекс програмы илə таныш етмək. 2. Jүнкүл сəнаjе, онун jерləшмəсинин башлыча принсипляри һагғында тəсəввүр jаратмаг. 3. Өз рajонунун тимсалында шакирдлəрин хидмət саһəси мүəссисəляри, тəшкилатлары вə идарəляри мəбəкəси һагғында олан биликляpини үмумиləшдирмək; хидмət чоғрафиjасынын əһалинин jерləшмəси илə əлагəсини көстəрмək. 4. Зəһмəткешлəрин сағламлығыны jахшылашдырмаг мəгсəди илə өлкəнин курорт-санаториja вə рекреасиja рajонларынын инкишафыны изаһ етмək. 5. Шакирдлəрин комплексин тəркибинин схемини, «Өз рajонунун хидмət чоғрафиjасы» вə «Вилajətин рекреасиja соналары» хəритə-схемини тəртиб етмək бачарығыны инкишаф етдирмək; «Jүнкүл сəнаjе» хəритəсини охумаг вə тəһлил етмək прижому өjрətмək.

Тə'лим васитəляри: «Сов.ИКП XXVII гурултаjынын материаллары» (сəһ. 247, 302—306), «Jүнкүл сəнаjе» хəритəси, «Кəтан, памбыг, jун вə онларын е'малынын мəһсуллары» коллексиjасы, вилajətин хəритəси, шəһəрин хəритə схеми, шəһəр дахилиндə өз рajонунун схеми, өз вилajətинин тəбии вə архитектура ландшафтлары һагғында олан китаб сəркиси, диапозитивлəр топлусу.

Истинад билникляри вə бачарыглары: «Техники биткиляpин əсас рajонлары, регионал еколоjи проблемляр, тəбиəти мүһафизə гаjдалары һагғында олан биликляр, jашajыш-коммунал тəсəррүфаты, мəишəт хидмəти, рабитə, нəглиjjат, мədəниjjət мүəссисəляpинин вə идарəляpинин күндəлик һəjаты һагғында олан биликляр; тематик хəритəлəрлə ишləмək, саһəлəрарасы комплексин схемини вə саһə мүəссисəляpинин jерləшмəси хəритəсини тəртиб етмək бачарығы.

1-чи дəрс. **Халг тəсəррүфаты маллары вə хидмət саһəлəри истеһсалы комплекси.**

Мəзмуну: Комплексин тəркиби, онун əһəмиjjəти, инкишафын комплекс програмы; jүнкүл сəнаjе комплексин тəркибиндə, тохучулуг сəнаjесинин jерləшдирилмяси принсипляри.

Дəрсдə фəалиjjətин тəшкили. 1. Сов.ИКП XXVII гурултаjынын материаллары илə иш: комплексин инкишафынын мəгсəдини вə онун тəркибини мүəjjəн етмək, комплексин тəркиби схемини чəкмək. 2. Комплексин халг тəсəррүфатындакы əһəмиjjətинин мүəллим тəрəфиндəн изаһы. 3. Шакирдлəрин дəрслиjин мəтни вə хəритə илə мүстəгил иш: jүнкүл сəнаjенин сəчиjjəси. 4. Jолдашынын «Jүнкүл сəнаjе» хəритəсинин тəһлили үзрə вердиjи чабабына дəфтəрдə рə'j jазмаг.

Суаллар вə тапшырыглар:

1. Халг тəсəррүфаты маллары вə хидмət истеһсалы комплексинин тəркиби нечəдир? Онларын инкишафынын мəгсəдли програмы нəдən ибарəтдир? 2. Jүнкүл сəнаjенин тимсалында истеһсал просесинин ардычыллығыны көстəрин. 3. Jүнкүл сəнаjе саһəлəринин jерləшдирилмəсинə һансы факторлар тə'сир едир? 4. Атласын

«Јункүл сәнаје» хәритәсиндә јункүл сәнаје истеһсалынын сых јерләшдији рајонлары ајырын. «Тохуччулуг сәнајесинин јерләшдирилмәси истеһлакчыја вә әмәк ehtијатларына көрә ориентирләнир» тезисини сүбут етмәк үчүн һансы хәритәни чәлб етмәк лазымдыр. 5. Сизин вилајәтдә вә шәһәрдә јункүл сәнајенин һансы саһәси инкишаф етмишдир? Онларын инкишафыны һансы факторлар мүәјјән етмишдир?

2-чи дәрс. **Халг истеһлакы маллары вә хидмәт истеһсалы комплекси.**

Мәзмуну: хидмәт саһәләри, хидмәт саһәләри чоғрафијасынын әһалинин сыхлығы, санаторија-курорт вә өлкәнин рекреасија рајонларынын јерләшмәси илә әлагәси.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Хидмәт саһәси һаггында тәсәввүр јаратмаг мәгсәди илә сөһбәт. 2. Әһалијә хидмәт көстәрән објектләрин ашкар едилмәси. Бу мүәссисә вә идарәләр шәбәкәсини мүхтәлиф рәнкли даирәчикләрлә өз рајонунун хәритә-схеминә көчүрмәк. Хидмәт саһәси чоғрафијасы илә әһалинин јерләшмәси арасында сых әлагәнин олмасы һаггында нәтичәнин чыхарылмасы вә дүрүст ифадә едилмәси. 3. Халг истеһлакы маллары истеһсалынын вә хидмәт саһәсинин инкишаф перспективләри һаггында, о үчмләдән өз рајонунун тимсалында габагламајычы тапшырыг алмыш шакирдин мә'луматы. 4. Мүәллим тәрәфиндән өлкәнин санаторија курорт вә рекреасија рајонларынын инкишафынын изаһы. «Өз вилајәтинин рекреасија зоналары» хәритә-схеминин төртиб едилмәси. Синифдәнкәнар оху үчүн нәзәрдә тутулмуш китабларла танышлыг.

Суаллар вә тапшырыглар.

1. Хидмәт саһәсинин мүәссисә вә идарәләриндә чалышан ишчиләриндән әһалијә көстәрилән хидмәтләрин нөвү, мүәссисәнин мүасир техника илә тәчһиз олунмасы, дикәр идарә вә хидмәтлә кооперативләшдирилмәси һаггында мүсаһибә алмаг. 2. Сизин рајонда әһалијә көстәрилән хидмәтләрин нөвүнүн системләшдирилмәсини төртиб един. Бунлардан сизин өзүнүзүн истифадә етдикләринизин алтындан бир, валидејнләринизин истифадә етдикләринин алтындан исә ики хәтт чәкин. 3. Шәһәр, рајон вә ја вилајәтин (өз арзунуза көрә) бир горуг зонасы үзрә пијада екскурсијанын маршрутуну һазырлајын. 4. Мәркәзи Русија рајонунда («Гызыл даиро», Новгород, Псков, тарихмәдәнијјәт, тәбии ландшафтлар, абидәләри) туризм вә истираһәт һаггында рефератлар һазырлајын. Иши «Мәркәзи Русија» мөвзусунун өјрәнилмәси вахтына ујғунлашдырын (арзусу үзрә, сечмә тапшырыглар). 5. Бизим өлкәдә ән мәшһур курорт, туризм вә истираһәт рајонларыны хәритәдә көстәрин. Бунларын муаличә вә истираһәт рајонлары кими инкишаф етмәсинә һансы әлверишли шәраит сәбәб олмушдур.

Нәглијјат комплекси (2 саат)
Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Шакирдләри комплексин тәркиби вә өлкәнин игтисадијјатындакы әһәмијјәти илә таныш етмәк, ваһид нәглијјат системинин јаранмасынын вачиблијини көстәрмәк, онун инкишафына тә'сир едән факторлары мүәјјән етмәк. 2. Нәглијјат, онун јук вә сәрнишин дашынмасында ролу һаггында олан биликләри үмумиләшдирмәк вә системләшдирмәк; ССРИ-дә әсас јук ахынлары, мүһүм нәглијјат магистраллары, нәглијјат говшагларынын һаггында тәсәввүр јаратмаг. 3. Тематик хәритәләр, статистик материаллар илә ишләмәк бачарығынын формалашдырылмасыны давам етдирмәк, нүмунәви план үзрә бир нәглијјат магистралынын сәчијјәсини төртиб етмәк (8 №-ли практик иш).

Тә'лим васитәләри: «Сов.ИКП XXVII гурултајынын материаллары» (сәһ. 248, 306—308), «ССРИ нәглијјаты» хәритәси, «Ағыр сәнајенин ајры-ајры саһәләриндә нәглијјатдан истифадә олунмасы» чәдвәли, вилајәтин хәритәси, шәһәрин нәглијјатынын хәритә-схеми.

Истинад биликләри вә бачарыглары: ССРИ-нин тәбии шәраити барәдә олан биликләр; «Торпаг-битки зоналары», «Әһалинин сыхлығы», «ССРИ-нин үмуми игтисади хәритәси» илә ишләмәк бачарығы.

1-чи дәрс. **Нәглијјат комплекси.**

Мәзмуну: Комплексин төркиби вә әһәмијјәти; нәглијјат хәритәси, нәглијјат шәбәкәсинин инкишафыны тә'јин едән факторлар; нәглијјатын нөвләри, онларын дашынмагда ролу.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Комплексин төркибинин схемини төртиб етмәк. 2. Мүсаһибә просесиндә дәрслик вә хәритә илә иш просесиндә комплексин халг тәсәррүфатындакы әһәмијјәтини, тәбии шәраитин, әһалинин сыхлығынын вә истеһсалын јерләшдирилмәсинин нәглијјат шәбәкәсинин инкишафына олан тә'сирини тә'јин етмәк. Диаграм чәкмәк (бах: тапшырыг 2). 3. 8 №-ли практик иши јеринә јетирмәк: истигамәтинә, узунлуғуна, тәбии шәраитин онун фәалијјәтинә олан тә'сиринә көрә нәглијјат магистралларындан бириниң характеристикасы (ишин башланғычы, давамы сонракы дәрсдә).

Суаллар вә тапшырыглар.

1. Нәглијјат өлкәнин игтисадијјатында нечә әһәмијјәтә маликдир? Өлкәнин ајры-ајры нәглијјат саһәләринин әһәмијјәтини сечијјәләндирин. 2. Төклиф олунан мә'луматлардан истифадә едәрәк «1983-чү илдә нәглијјат нөвләринин јук дөвријјәси»нин, «1983-чү илдә нәглијјат нөвләри үзрә сәрнишин дашынма»сынын даирәви диаграмыны төртиб един. (Јук дөвријјәси: дәмирјол нәглијјаты — 48,2%, дәниз нәглијјаты — 11,8%, чај нәглијјаты — 3,6%, автомобил нәглијјаты — 6,6%, һава нәглијјаты — 0,04%, бору көмәри — 29,8%. Сәрнишин дашынмасы: дәмирјолу — 37,7%, дәниз нәглијјаты — 0,3%, чај нәглијјаты — 0,6%, автомобил нәглијјаты — 43,6%, һава нәглијјаты — 18,2%). Бу диаграмларын көстәричиләрини атласын «Нәглијјат» хәритәсинә әлавә едилмиш диаграмларын көстәричиләри илә мүгајисә един. Нәтичә чыхарын. 3. Атласын вә ја дәрслијә әлавәнин «Нәглијјат» хәритәсини тәһлил етмәк үчүн ән азы беш суал төртиб един.

2-чи дәрс. **Өлкәнин ваһид нәглијјат шәбәкәсинин формалашмасы.**

Мәзмуну: Ваһид нәглијјат шәбәкәсинин формалашмасы, БАМ нәглијјат говшағы, өз вилајәтинин вә шәһәринин нәглијјаты.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Мүәллимин дәрсин мөвзусуну изаһ етмәси (ССРИ-нин Ваһид нәглијјат) шәбәкәсинин формалашмасы, јук ахынынын төркиби вә истигамәти. 2. «БАМ-ын әһәмијјәти», «Бизим диарын нәглијјаты» мөвзусунда габагламајычы тапшырыг алмыш шакирдләрин чыхышы. 3. 8 №-ли практик ишин тамамланмасы (бах: 3-чү тапшырыг).

Суаллар вә тапшырыглар.

1. Нәглијјат комплексинин төркиби нечәдир? Инкишафын мәгсәдли програмы үзрә нәглијјат јахын илдә һансы мәсәләләри һәлл етмәлидир? 2. Нәглијјат комплексинин инкишафына һансы факторлар тә'сир едир? Сов.ИКП XXVII гурултајынын материалларындан истифадә едәрәк, габагчыл техника вә технолокијанын нәглијјатын ајры-ајры нөвләринә тә'сиринә даир мисаллар көтирин. 3. Һансы план үзрә нәглијјат магистралына сәчијјә вермәк лазымдыр? Сечилмиш нәглијјат магистралынын истигамәтини, узунлуғуну вә тәбии шәраитин онун истисмарына олан тә'сирини шифаһи оларағ сәчијјәләндирин. Магистралы контур хәритәјә көчүрүн, нәглијјат говшагларыны ајырын, бурада һансы дикәр нәглијјат магистралларынын кәсишдијини көстәрин. мүхтәлиф рәнкли охларла јүкүн ахын истигамәтини көстәрин, онларын төркибини јазын. 4. Хәритәјә, әлавә әдәбијјата, ешитдијиниз мә'лумата әсасән сизин шәһәрин вә вилајәтин нәглијјатынын характеристикасыны верин.

4-чү мөвзу. **Саһәләрарасы комплексләрин чоғрафијасынын үмуми мәсәләләри (4 саат).**

(Биликләрин үмумиләшдирилмәси).

Тә'лим-тәрбијә вәзифәләри:

1. Халг тәсәррүфатынын јерләшдирилмәсинин әсас факторлары вә принсипләри һаггында шакирдләрә билик вермәк; шакирдләри Русија сәнајесинин сәмәрәли јерләшдирилмәсинин вачиблији һаггында ленинчи мүддәалар илә таныш етмәк; 2000-чи илә гәдәрки дөврдә өлкәнин әмәк вә мадди ресурсларыны нәзәрә алмагла истеһсалын јерләшдирилмәсинин тәкмилләшдирилмәсинин вачиблијини көстәрмәк.

2. Шакирдләрин халг тәсәррүфатына хидмәт едән саһәләри һаггында олан биликләрини үмумиләшдирмәк, хидмәт саһәсинин артан ролуну көстәрмәк.

3. Енержи-истеһсал тсикләри, истеһсал просеслөрининн чәмләнмәси шәраитиндә енержи вә хаммал еһтијатларындан сәмәрәли истифадәнин имканлары һаггында тәсәввүр јаратмаг.

4. Шакирдләрин игтисади хәритәләрдә објектләрин тәсвири үсуллары, мүәссисәнин, саһәнин саһәләрарасы комплексләрин игтисади-чоғрафи сәчијјәсинин структуру һаггында олан биликләрини үмумиләшдирмәк.

5. Груп үзрә зачот көтүрмәк формасында материалын мәнимсәнилмәсинин јекунлашдырычы јохламасыны кечирмәк, «ССРИ халг тәсәррүфатынын үмуми характеристикасы» бөлмәси үзрә биликләрдә вә бачарыгларда олан гүсурлары ашкар етмәк вә рекионал бөлмәнин өјрәнилмәсиндә бунларын ләғв едилмәси јолларыны мүәјјән етмәк.

Тә'лим васитәләри: В. И. Ленинин сечилмиш әсәрләри («Елми-техники ишләр планынын илк гејдләри»), Сов.ИКП XXVII гурултајынын материаллары» (сәһ. 248, 317), «Әсас енержи истеһсал тсикләри» адлы динамик чәдвәл, халг тәсәррүфат саһәләринин тематик хәритәләри.

Истинад биликләри вә бачарыглары: Саһәләрарасы комплексләр, онларын инкишафының мәгсәдли програмлары, саһәләрарасы комплексләрин истеһсалларынын јерләшдирилмәси принсипләри, хаммал истеһсалындан башлајараг һазыр мәһсулларын бурахылмасына гәдәр олан истеһсал просеслөрининн ардычыллығы һаггында олан биликләр; комбинәтмә, тәмәркүзләшмә, ихтисаслашма вә кооперативләшмә һаггында анлајышлар, енерketиканын вә нәглијјатын халг тәсәррүфатының инкишафындакы ролу һаггында; статистик мә'луматлар, тематик хәритәләр, саһәләрин вә саһәләрарасы комплексләрин сәчијјәсинин нүмунәви планы илә ишләмәк бачарығы.

1-чи дәрс. **Саһәләрарасы комплексләрин чоғрафијасынын үмуми мәсәләләри. Тәсәррүфатын јерләшдирилмәсинин әсас принсипләри вә факторлары.**

Мәзмуну: Тәсәррүфатын јерләшдирилмәсинин принсипләри вә факторлары, енержи истеһсалынын тсикләри.

Дәрсдә фәалијјәтин тәшкили. 1. Истеһсалын әсас факторлары вә принсипләри һаггында олан биликләрин үмумиләшдирилмәсинә һәср олунмуш мүсаһибә просесиндә, истеһсалын тәшкили формасы, факторуна хүсуси әһәмијјәт вермәк.

2. «Елми-техники ишләр планынын илк гејдләри» мәгаләсини өјрәнмәјә әсасән истеһсалын сәмәрәли јерләшдирилмәсинин ленинчи мүддәалары илә танышлыг: а) хаммал вә јаначаға јахынлығы; б) истеһсалын тәмәркүзләшмәси бахымындан Русијада сәнајенин јерләшдирилмәсинин вачиблијиндән бәһс едән абзаслары ајырмагла шәһрли оху. 3. Мүәллим тәрәфиндән Н. Н. Колосовскинин енержи истеһсалы тсикләри нәзәријјәсинин изаһы. 4. Динамик чәдвәлләрдән истифадә етмәклә фронтал иш заманы енержи истеһсал тсикләринин биринин тимсалындан истеһсал просеслөрининн гаршылыглы әлагәләрини тә'јин етмәк. 5. Шакирдләри јекун зачотуна назырламаг.

Суаллар вә тапшырыглар.

1. Һансы факторлар истеһсалын јерләшдирилмәсинә тә'сир едирләр? 2. «Елми-техники ишләр планынын илк гејдләри» мәгаләсиндә В. И. Ленин тәрәфиндән сәнајенин јерләшдирилмәсинин һансы принсипләри ирәли сүрүлмүшдүр? 3. ЕТИ системиндә истеһсалын инкишафы ресурслардан вә енержидән гәнаәтлә истифадә етмәјә нечә имкан верир? 4. Өјрәнилмиш саһәләрарасы комплексләри, онларын төркибини, инкишаф перспективләрини јадныза салын (зачот үчүн тапшырыг). 5. Өјрәндијиниз анлајышлары вә игтисади терминләри төкрар един. Бөлмәнин өјрәнилмәсиндә истифадә етдијиниз

informasija vasitələrini jadıniza salın, tematik xəritələri və statistik vədvəllər hansı plan üzrə təhlil etmisiniz (zaçot üçün tapşırıq).

2-ci dərs. **Xalq təsərrüfatının səmərəli yerləşdirilməsinin əhəmijjəti.**

Məzmun: Elmi-texniki tərəqqinin xalq təsərrüfatının inkişafına və yerləşdirilməsinə tə'siri, xidmət sahəsinin rolu; Sov.İKP XXVII qurultajı xalq təsərrüfatının səmərəli yerləşdirilməsi haqqında.

Dərsdə fəaliijjətin təşkili. 1. Səhbət əsnasında şakirdlərin istehsalın yerləşdirilməsi faktorları, xidmət sahəsinin artan rolu haqqında olan biliklərinin dərinləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi. 2. Sovet hakimijjəti dövründə təsərrüfatın ərazi təşkilinin jeni sisteminin jaradılması, istehsalın səmərəli yerləşdirilməsinin onun effektlijinə, təbiətin mühafizəsinə və insanların həjatının jaxşılaşdırılmasına olan tə'siri haqqında müəllimin səhbəti. 3. Sov.İKP XXVII qurultajının materiallarj ilə işlə əsasən 2000-ci ilə qədər ölkənin igtisadijjatının ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında olan biliklərin dərinləşdirilməsi.

Suallar və tapşırıqlar.

1. Istehsalın yerləşdirilməsinə tə'sir edən faktorların adını çəkin. Onlardan hansı təbii, igtisadi və sosial faktorlara aiddir? 2. Isah edin kərək, xalq təsərrüfatının səmərəli yerləşdirilməsi ölkənin igtisadi inkişafına neçə tə'sir edir.

3-cü dərs. **Igtisadi xəritələrdə obyektlərin təsvir üsulları. Fəaliijjətin üsullarj haqqında biliklər.**

Məzmun: Igtisadi xəritələrdə obyektlərin təsvir üsulları, statistik vədvəllərin təhlili prijomları. fəaliijjətin üsullarj haqqında olan biliklər.

Dərsdə fəaliijjətin təşkili. 1. Sxem, diagram, vədvəl və dikər illyustrasija materialları̇ndan (nümunəvi plan üzrə) istifadə etməklə jerli müəssisənin səciijəsi üzrə qabaglajıcı tapşırıq almış qrupun hesabatı. 2. Səhbət əsnasında sahə və sahələrarası komplekslərin səciijəsinin nümunəvi planlarının təkrarı. 3. Igtisadi xəritələrin müqajisəsi, obyektlərin təsvirinin ümumi və spesifik üsullarını aşkar etmək. 4. Əlavədəki statistik vədvəllərin, onların təhlili (fəaliijjətin ardıcıllıgını tə'jin etməklə) ümumi janaşmanı müəjjən etmək məqsədi ilə nəzərdən keçirilməsi.

Suallar və tapşırıqlar:

1. Tematik xəritələrin və statistik vədvəllərin təhlili hansı plan üzrə aparılır? Siz bölmənin öjrənilməsində atlasda və dərslijə əlavədəki hansı xəritələrdən və eləcə də statistik vədvəllərdən istifadə etmisiniz, jadınıza salın.

4-cü dərs. **«Sahələrarası komplekslərin coğrafijasının ümumi məsələləri» bölməsi üzrə biliklərin ümumiləşdirilməsi.**

Dərsdə fəaliijjətin təşkili. (Dərs şəçot formasında aparılır). Müəllim ən nazırlıgı şakirddən biliklərin və bacarıgların joxlanılması postları jaradır. 1. Şakirdlər dərs ərzində növbə ilə 5 zaçot postundan keçirlər: 1 №-li post — igtisadi anlajışlar və terminlər üzrə biliklərin joxlanılması (bax: çual 4—10-a); 2 №-li post — sahələrarası komplekslər və onların inkişafının məgsədli program üzrə biliklərin joxlanılması şifahi səhbət və ja bir çuallı kartoçka-tapşırıgra çavab verin (bax: çual 1—3-ə); 3 №-li post — tematik xəritələri təhlil etmək bacarıgının joxlanılması (bax: tapşırıq 11); 4 №-li post — statistik vədvəllərlə işləmək bacarıgının joxlanılması (bax: tapşırıq 12); 5 №-li post — dəftərlərdəki jazıları, obyektlərin xarakteristikasının planını bilmələ, kontur xəritəsi ilə işləmələ joxlajan post (bax: tapşırıq 13-ə). 2. Müəllim dərsin aktivləri ilə birlikdə zaçotu jekunlaşdırır, gijmətlər jazır, məktəblilərin nazırları sövijjəsini təhlil edir.

Suallar və tapşırıqlar:

1. Ən böjük sahələrarası komplekslərin adını çəkin. Onlardan birinin tərkib sxemini tərtib edin. 2. Siz SSRİ xalq təsərrüfatının inkişafının hansı komplekс programlarını bilirsiniz? 3. Ölkənin Enerketika (Ərzag) programı hansı məsələləri nəll edir? 4. Əmək ehtijatları, xalq təsərrüfat sahələri, sahələrarası komplekslər, ixtisaslaşma, kooperativləşmə, təmərküzləşmə və istehsalın kombinələşdirilməsi anlajışlarına tə'rif verin. 5. Istehsalın ixtisaslaşmasj və kooperativləşməsi öz araşlarında neçə əlagələnir? Konkret misal kətirin. 6. Istehsalın kombinə edilməsi nə üçün mənfəətlidir? 7. Kombinə edilmiş istehsal təbiətin mühafizəsinə neçə imkan jaradır? 8. Konkret misal üzrə xammalın çıxarılmasından nazır mənsulun alınmasına gədər istehsalın ardıçıllıgı prosesini izləjin. 9. Kimja sənajesi (və ja başga) təsərrüfatın hansı sahələri (sahələrarası komplekslri) ilə əlagədardır? 10. Aşagıdakı terminlərin mə'nasını isah edin: jaçaçag-enerketika balansı, enerketika sistemi, nəglijjat govşagı, jerləşdirmə faktorları, jerləşdirmə prinsipləri, ETİ, inkişafın intensiv jolu. 11. Təklif olunan igtisadi xəritələrdən birini: «Maşınqajırma və metal e'malı», «Elektrik-enerketikası», «Agroiglim», «Ħejvandarlıgı» və s. Obyektlərin təsvirj və çoğrafi informasijanın əldə edilməsinin mümkün olan üsullarını müəjjən edin. 12. Əlavənin təklif olunan vədvəllərindən birini təhlil edin. Çuallara çavab verin. Bu vədvəl nəji nəzərdən keçirir? Vədvəlin sütun və sətirlərində hansı kəstərişlər verilmişdir? Hansı ölçü vahidlərində? Bu mə'lumatlar hansı dövrə aiddir? və s. kimi çuallara çavab verin. Onları müqajisə edin və nətijə çıxarın. 13. Müəssisələrin, sahələrin, sahələrarası komplekslərin səciijəsinin tipik planının bəndlərinin ardıçıllıgına əsaslandırın.

DÜNJANIN IGTISADI VƏ SOSIAL ÇOĞRAFIJASI
II BÖLMƏ
DÜNJA SOSIALIST TƏSƏRRÜFAT SISTEMI. SOSIALIST ÖLKƏLƏRI
(12 saat).

Öjrənilməsinin təxmini vaxtı — 9 nojabrdan I jarımilin axırına gədər

1-ci mövzu. ÜMUMI XARAKTERISTIKA
(2 saat)

Tə'lim-tərbijə vəzifələri:

1. Şakirdlərin dünja sosialist təsərrüfat sistemi haqqında olan biliklərini dərinləşdirmək: dünja sijasətində və igtisadijjatında sosialist ölkələrinin rolunu və mövgejini köstərmək.

2. Sosialist ölkələrinin sahə və ərazi strukturunda olan tərəggini köstərmək.

3. Sosialist təsərrüfat sisteminin kapitalist təsərrüfatı sistemindən olan üstünlüklərini açıq köstərmək.

4. Müxtəlif informasija mənbələri (Sov.İKP XXVII qurultajının materialları, dərslik, xəritələr, statistik vədvəllər və s.) ilə işləmək bacarıgını formalaşdırılmasını davam etdirmək.

Tə'lim vasitələri: «Sov.İKP XXVII qurultajının materialları» (səh. 7—10, 128—130), SSRİ Konstitusijası (səh. 30), «GIJŞ üzvj ölkələrinin əməkdaşlıgı xəritəsi», «ETİ-nin sosialist ölkələrinin igtisadijjatına tə'siri» k/f.

Istinad biliklərı̇ və bacarıglarj: Dünjanın müasir sijası xəritəsi, ölkələrin sosial-igtisadi tipləri, dünja təsərrüfatı və onun formalaşmasj mərhələləri, təbiətdən səmərəli istifadə haqqında olan biliklər; Sov.İKP XXVII qurultajının materialları və statistik materialarla işləmək bacarıgı.

1-ci dərs. **Dünja sosialist təsərrüfat sistemi.**

Məzmun: Dünja sosialist təsərrüfat sistemi, GIJŞ, GIJŞ üzvj ölkələrinin igtisadi potensialı, GIJŞ üzvj ölkələri dünjanın ən dinamik inkişaf edən rekionu kimi, igtisadi və sosial inkişafın səviijəsinin tarazlaşdırılmasj.

Dərsdə fəaliijjətin təşkili. 1. Səhbət prosesində «GIJŞ üzvj ölkələrinin igtisadi potensialı» diagramını gurmaq. 2. Ölkələrin inkişafının igtisadi səviijəsinin tarazlaşdırılmasını subut etmək məgsədi ilə əlavədəki vədvəllərin statistik mə'lumatlarının təhlili. 3. SSRİ Konstitusijasının 30-cu səhifəsi, Sov.İKP XXVII qurultajının materialları ilə iş: şərhli oxu.

2-ci dərs. **Təsərrüfatın sahə və ərazi strukturu.**

Məzmun: təsərrüfatın sahə və ərazi strukturunda olan tərəggi, təbiətdən sosialistçəsinə istifadənin xarakteri.

Dərsdə fəaliijjətin təşkili. Məktəb mühazirəsi. Bu mühazirənin kedişi prosesində şakirdlər materialın şərhinin planının tərtib edir, onun müddəalarını statistik mə'luматlarla subut edir, «GIJŞ üzvj olan ölkələrin ƏIK-nin» xəritə-sxemini çəkir.

Suallar və tapşırıglar:

1. «Dünja sosialist təsərrüfat sistemi» terminini isah edin. 2. Dünja sosialist təsərrüfat sisteminin inkişafının əsas xüsusijjətləri hansılardır? Konkret misallarla onları nümajiş etdirin. Çavab üçün Siz hansı mənbələrdən istifadə etdiniz? 3. GIJŞ üzvj olan ölkələrin ən iri ƏIK ajırın. Onların inkişafının hansı faktorlarla müəjjən etmişdik? 4. Təbiətdən istifadənin sosialist xarakterinin tə'min edən şərtləri dejin. Sosialist ölkələrində təbiətdən istifadənin səmərəlilijinə dair misallar kətirin.

2-ci mövzu. **Avropanın sosialist ölkələri (5 saat).**

Tə'lim-tərbijə vəzifələri:

1. Rekionun ərazi tərkibi, Avropa sosialist ölkələrinin sijasi və igtisadi mövgeji, rekionun təbii ehtijatlarj və əhalisi haqqında məktəblilərə bilik vermək. 2. Şakirdlərı rekionun əsas təsərrüfat komplekslərı ilə tanış etmək, əsas diggətı maşınqajırmanın aparıçlı üstün rolunda jənəltmək; Avropa sosialist ölkələrinin əsas sənaje rajonlarını ajırmaq. 3. Ilkin təbii şərtlərdən asılı olaraq kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasında olan fərglərı əsaslandırmaq. ASK-nın formalaşmasının jolları̇nı köstərmək. 4. Müəllimin isahını və joldaşlarını eşitmək, onun əsas müddəalarını plan, sxem-konspekt formasında gejdə almaq; ümumiləşdirıçı vədvəllər tərtib etmək, tematik və komplekс xəritələrlə, statistik materialarla işləmək bacarıgının formalaşdırılmasını davam etdirmək. Şakirdlərə GIJŞ üzvj olan ölkələrin istehsal əlagələrinin xəritə-sxeminı çəkmək prijomunu öjrətmək (6 №-li praktik iş).

Tə'lim vasitələri: rekionun xəritələri (fizıki və igtisadi), xarıçı ölkələrin igtisadi çoğrafijası üzrə vədvəllər (1-çi burahışlış, № 1—14), tapşırıq-kartoçkalar № 22—32 (Coğrafija в школе — 1984 — № 6).

Istinad biliklərı̇ və bacarıglarj. SSRİ-nin əsas sahələrarası komplekslərı̇, dünja təsərrüfat sahələrinin çoğrafijası haqqında olan biliklər; kartoçrafik və statistik materialarla işləmək, tədris materialının məzmununu grafiki oları̇q vermək, SSRİ-nin igtisadi rajonlarının xarıçı ərazi-istehsal əlagələrinin xəritə sxemini tərtib etmək.

1-çi dərs. **Avropanın sosialist ölkələri: igtisadi-çoğrafi mövge, təbii resurslar, əhalisi.**

Məzmun: Rekionun tərkibi, sijasi və igtisadi çoğrafi mövgejinin əsas xüsusijjətləri; resurslar tə'min olunma; əhalinin jerləşməsinin əsas xüsusijjətləri və miggarı, milli tərkibi, ən iri şəhərləri.

Dərsdə fəaliijjətin təşkili. 1. Müsahibə prosesində rekionun tərkibini, sijasi və igtisadi-çoğrafi mövgejinin xüsusijjətlərini tə'jin etmək. 2. Atlasın «Minerał ehtijatları» xəritəsinin təhlili. 3. Müəllimin isahına gulaç asmaq və «Avropa sosialist ölkələrinin təbii ehtijatlarja tə'min olunmasj» vədvəlini tərtib etmək. Kontur-xəritə üzərində

минерал ehtijatlarynын əsas jataglarы geJd etmək. 4. Rekionun əhalisinin xarakteristikasy үzrə gabaglajчy tapшyrыg almыш шakirdin чыхышy. Əldə edilmиш informasijadа əsasən Avropa sosialist ölkələrinin əhalisinin jerləшməsini və demografik tərkibini əks etdirmək үчün struktur mənтigi sxem tərtib etmək.

Suallar və tapшyrыglar.

1. Rekionun sijasi və igtisadi-coғrafi mövgejinin xarakter чizkilərini dejin. 2. Avropa sosialist ölkələrinin təbii ehtijatlarla tə'min olunmasыny gijmətləndirin. Bu rekionun minerал ehtijatlarynын bə'zi jaнaчaғын idxalat və ixraчatynын əsas istigamətlərini kəstərin. 3. Avropa sosialist ölkələrinin əhalisini aшaғыdakы plan үzrə səчijələndirin: migdary, milli tərkibi, jerləшmə xүsusijjətləri. 4. Əhalisi — a) 1mln.-dan чox, b) 2 mln.-dan чox olan шəhərlərdə igtisadi migjaсə kerə ишarəчiklərlə kontur xəritə үzərində ишarələjin.

2-чi dərs. **Avropa sosialist ölkələrinin sənajesi, jaнaчaғ-enerjи komplekси.**

Məzmuny: Jaнaчaғ-enerjи komplekси, kөmүr sənajesi, elektroenerketika.

Dərsdə fəaliJJətin təшkili. 1. SSRI-nin jaнaчaғ enerjи komplekси haggында olan biliklərin jada salynmasы. 2. Mүsahibə prosesində Avropa sosialist ölkələrində bү komplekсin inkишafynын əsas istigamətlərini aшkar etmək. 3. Шakirdlər tərəfindən (gabaglajчy tapшyrыg) rekionun jaнaчaғ sənajesinin və elektroenerketikasynын xarakteristikasy, rekionun ölkələrində kөmүr, neft, gaz hasilatynын, elektrik-enerjisi istehsalynын (hər nəfərə kərə) səviJJəsini kəstərən diagramlar чəkmək və SSRI-nin kəstəriчilərin ilə mүgajisə etmək. 4. Kontur xəritədə ən bөjүk jataglary, IEC, SEC, AEC-lərи kəstərmək. 5. Mүəllimin Avropa sosialist ölkələrində 2000-чi ilə gədər jaнaчaғ-enerketika komplekсinin perspektiv inkишafына daир шərhi.

Suallar və tapшyrыglar:

1. Avropa sosialist ölkələrində jaнaчaғ-enerketika komplekсinin cahələrinin jerləшmәsi barəsində danышyn. 2. Kələчəkdə rekionun jaнaчaғ-enerketika komplekси nechə inkишaf etdiriləчək?

3-чү dərs. **Sənajenin dikər cahələri.**

Məzmuny: Gara metallurkijanын jerləшmәsi; əlvan metallurkijanын, kimja və mешə sənajesinin əsas rajonlary; maшynгajырmanын apарычы rolu; jүnkүl sənajenin cahələri; əsas sənaje rajonlary.

Dərsdə fəaliJJətin təшkili. 1. Dərsdə tərtib olunmuш xəritə-sxemdən, atlas xəritələrindən istifadə etməklə, təklif olunan plan үzrə mөktəb mүhasirəsi.

I (Plan: 1. Maшynгajырma komplekсinin apарычы rolu: a) maшynгajырmanын xүsusi чəkisi; b) ajры-ajры ölkələrdə inkишaf səviJJəsi; v) cahə tərkibi, cahə və detallar үzrə ixtisaslaшmasy; g) ən iri mərkəzlərи. 2. Gara və əlvan metallurkija: a) onun inkишaf шəraiti; b) ən iri rajonlary və mərkəzləri. 3) Kimja sənajesi: a) cahə tərkibi; b) inkишaf səviJJəsi; v) ən iri rajonlary. 4. Jүnkүl sənajenin cahələri, onun inkишaf xүsusijjətləri. 5. Avropa sosialist dөvlətlərinin əsas sənaje rajonlary).

2. Шakirdlər tərəfindən planын əsas mүddəalarына izahat və diagram tərtib etmək.

Suallar və tapшyrыglar:

1. Xarичi Avropanын sosialist ölkələri rekionunda və hər bir ölkənin daxilində sənajenin jүksək təmərkүzləшmәsi rajonlarыny ajырын. Ajrылmыш rajonlarda hansы əsas sənaje istehsalы və sənaje gовшағы jerləшmишdir? Istehsalын belə jүksək təmərkүzləшmәsini hansы amilləр шərtlәndirmишdir. 2. Sizin fikrinizчə Avropa sosialist ölkələrinin igtisadiJJatynын intensiv inkишaf jolуna gədəm gojmasы maшynгajырma komplekсinə və konstruktiv materialларынын inkишafына nechə tə'sir kөstərəчək.

4-чү dərs. **Kənd təsərrүfatы.**

Məzmuny: Kənd təsərrүfatынын inkишafы үчүn ilkin təbii шərtlər, onun ixtisaslaшmasynda olan fərglər; ASK-nын jaranmasы.

Dərsdə fəaliJJətin təшkili. 1. Atlasын agronгlim xəritəsinin təhlili. 2. Kənd təsərrүfatынын inkишafы үчүn rekionun ilkin təbii шəraiti haggында шakirdin nəгlətməsi (gabaglajчy tapшyrыg). 3. Statistik materialларын təhlilinə əsasən kənd təsərrүfatы istehsalынын səviJJəsini tə'jin etmək məgsədi ilə apарылan cöhbət. Mүgajisənin nəticələrinin diagramларda əks etdirilməsi. 4. «Avropa sosialist dөvlətlərinin шimal və чənуb rajonlarynda kənd təsərrүfatынын ixtisaslaшmasynda olan fərglər»in үmumiləшdiriчi чədвəlinin tərtibi (Xəritələrə və dərslijin mətninə əsasən). 5. Mүəllim tərəfindən Avropa sosialist dөvlətlərinin agrosənaje komplekсinin formalaшmasынын izahы.

Suallar və tapшyrыglar:

1. a) Baltik dənizindən Adriatik dənizinə gədər (Шm-dan Ч-a dogry); b) Baltik dənizindən Gara dənizə gədər (Шm—G-dən Ч—Ш-ə dogry) hərəkət etdikdə rekionun kənd təsərrүfatынын ixtisaslaшmasы nechə dəjишir. Bunu hansы amilləр tə'jin etmишdir. 2. Avropa sosialist dөvlətlərində kənd təsərrүfat istehsalынын intensivləшdirilməsi hansы istigamətlər үzrə həjata kechirilir. 3. Ən intensiv kənd təsərrүfatы istehsalы rajonu rekionun dахilində harada jaranmышdыr? 4. Hansы dөvlətlər үчүn kənd təsərrүfatы məhsullary istehsalы bejnəlxalg ixtisaslaшma cahəsidir?

5-чи dərs. **Nəglijjat komplekси.**

Məzmuny: Nəglijjat komplekси. GIJШ үzvү olan dөvlətlərin istehsal əlagələri (6 №-li praktik иш); ən əsas istirahət və turizm rajonlary: ekoloжi problemlərin həlli jollary.

Dərsdə fəaliJJətin təшkili. 1. Mүsahibə prosesində rekionun nəglijjat komplekсinin inkишafынын xүsusijjətinin aчылмасы. 2. «Dүnaj su jolu», «Avropa sosialist dөvlətlərinin dəniz limanlary systemi» mөvzularynda (gabaglajчy tapшyrыg) шakirdlərin mə'lumaty. Dinlənilmиш materialын istənilən formada (istinad sөzlər, кeniш plan, tezisləri jazmag, sxem komplekс) rejdə alынmasы. 3. Mүəllimin izahы prosesində diapozitivlərdən və slajdlardan istifadə etmөklə «Əsas istirahət və turizm rajonlary» чədвəlinin tərtib edilməsi. 4. 6 №-li praktik ишin bашlanғычы, GIJШ үzvү olan iki-үч dөvlətin istehsal əlagələrinin xəritə sxemini tərtib etmək (ишin гuртarmasы, ev tapшyrыgы, jekunlaшdыrылmasы isə үmumiləшdiriчi 3-чү dərslə bitir).

Suallar və tapшyrыglar:

1. Avropa sosialist dөvlətlərində bejnəlxalg nəglijjat шəbəkəsinin nechə formalaшmasыny sөjləjin. Nəglijjatын inkишafы sahəsində hansы amilləр problemlər həll olunur? 2. Atlasын «Nəglijjat» xəritəsini təhlil edin. 3. Xəritə үzrə Avropa sosialist ölkələrinin əsas rekreasija rajonlarыny ajырын. Onlarын formalaшmasына hansы шərait tə'sir kөstərmишdir? Hansы ölkə ən чox turist gəbul edir? 4. GIJШ үzvү olan iki-үч ölkənin istehsal əlagələrinin xəritəsini tərtib edin. Xammal, jaнaчaғ hazыr məhsullar axынынын əsas istigamətlərini, istifadə edilən nəglijjat jolларыны kөstərin. 5. Materialын əjrənilməsinə əsasən, «Avropa sosialist dөvlətlərinin ekoloжi problemlərinin həlli jollary»nын struktur-mənтigi sxemini tərtib edin (ев tapшyrыgы). Bашga variant: ejni mөvzu үzrə referat tərtib edin.

3-чү mөvzu. **Asijanын və Amerikanын sosialist dөvlətləri (3 saat).**

Tə'lim-tərbijə vəsifələri:

1. Asija və Latын Amerikasы sosialist dөvlətlərinin igtisadi coғrafijasы haggында məktəblilərə bilik vermək; Asija ölkələrinin təsərrүfatыны, əhalisini, təbii resurslarыny ejrənərkən mүgajisə prijomunun formalaшmasыny davam etdirmək. 2. Чin Xalg Respublikasынын coғrafi spesifikasыny aчmag. 3. Kubanын ejrənilməsi timsalynda ölkənin igtisadi coғrafi xarakteristikasыny tərtib etmək prijomunu mөhkəmlətmək (5 №-li praktik иш).

Tə'lim vasitələri: Fizikи və igtisadi xəritələr, igtisadi чədвəллər, 33—37 №-li kartoчka tapшyrыglar, «Kuba respublikasы» d/f. «Xarичi ölkələrin igtisadi coғrafijasы үzrə mүntəxəbatы (səh. 67—83).

Istinad bilikləri və bacarыglary: Avropa sosialist ölkələrinin igtisadi və sosial coғrafijasы haggында olan bilikləр; rajonlarын və iri əraziləрin igtisadi-coғrafi səчijjəsini tərtib etmək bacarыgы.

1-чi dərs. **Asijanын sosialist ölkələrinin үmumi ichmalы.**

Məzmuny: Asija rekionunun tərkibi, sijasi və igtisadi coғrafi mөvgejinin əsas чizkilərи; təbii resurslarla tə'min olunmasы; əhalinin migdary və milli tərkibi, onun gejri-bərabər jerləшmәsi; MXP, KXDP, Vjetnam və Laosda cahə struktурунда və istehsalын jerləшmәsində olan tərəggi.

Dərsdə fəaliJJətin təшkili. 1. Ichmal mөktəb mүhazirəsi. 2. Шakirdlər tərəfindən өjrənilən mөvzunun кeniш planынын tərtibi. 3. Dərsi mөhkəmləndirmək үчүn — «Vjetnam və Laosun чəltik tə-sərrүfatынын xəritəsini tərtib etmək (kontur xəritədən istifadə etmөklə). «Monголustanын hejvandarlыgы» чədвəlinin təhlili. KXDP-də istehsalын jerləшdirilməsinin mүstəgil өjrənilməsi (ев tapшyrыgы).

Suallar və tapшyrыglar:

1. Asija sosialist ölkələrində hansы xalg təsərrүfatы problemlərini həll etmək lazым kəlir? 2. Bu rekionun ölkələrində əhalinin və təsərrүfatын jerləшmәsinin hansы xүsusijjətləri vardыr? 3. Siz MXP, KXDP, Vjetnam və Laosun təsərrүfat ixtisaslaшmasynda fərgi nədə kөrүrsүnүz? 4. MXP, Laos və Vjetnamын igtisadi və sosial inkишafы үчүn GIJШ үzvү olan ölkələrinin kөməjinin əhəmijjəti nədən ibarətdir? Misallar kətirin.

2-чи dərs. **Чin Xalg respublikasы.**

Məzmuny: Ərazi, təbii və əmək resurslary, əhalinin və təsərrүfatын jerləшmәsi, Шərgi və Gərbi Чin arasynda dахili fərglər.

Dərsdə fəaliJJətin təшkili. 1. Mүsahibə zamanы və xəritənin təhlili prosesində ölkənin igtisadi-coғrafi mөvgejinin xүsusijjətlərini aчmag. Əlavənin 2-чи чədвəli үzrə Чinin ərazisinin ölчүlərini dikər ölkələrinki ilə mүgajisə etmək. 2. Nүmajишtedirичi 16-чы чədвəlin «Чinin təbii шəraitinin bə resurslarынын təsərrүfat bахымындан gijmətləndirilməsi» өjrənilməsi. Gərbi və Шərgi Чində sənajeni və kənd təsərrүfatыны inkишaf etdirmək үчүn təbii шəraitin və resurslarын mүgajisəsi. 3. Ərazinin, təbii və əmək resurslarынын istifadə olunmasынын mөvчүd problemlərinin əhalinin və təsərrүfatын jerləшmәsinin xүsusijjətlərinin mүəllim tərəfindən izah olunmasы. 4. Mətn bə dərslik xəritələri үzərindəki ишə əsasən шakirdlər tərəfindən Shimal-Шərgi Shanxaj sənaje rajonlarынын xarakteristikasынын tərtib olunmasы. Əlavənin 6-чы чədвəlindən istifadə etmөklə, ölkənin ən iri sənaje шəhərlərini kontur xəritəjə kөчүrүlmәsi. 5. Chinin kənd təsərrүfatыны, onun iri rajonlarынын jerləшmәsinin өjrənmək (Ев tapшyrыgы).

Suallar və tapшyrыglar:

1. Ölkənin əhalisinin və təsərrүfatынын jerləшmәsinin xүsusijjətlərini demək. Hansы amilləр Шərgi Chində igtisadi potensialын təmərkүzləшmәsini mүəjjən etmишdir? 2. Ölkənin əsas sənaje rajonlarынын adыny dejin. Shimal-Шərgi Chinin ixtisaslaшmasы Shanxaj sənaje rajonundan nə ilə fərglənir? 3. Shimaldan чənуba doгru həрəkət etdikчə Chinin kənd təsərrүfatынын ixtisaslaшdыrылmasынын nechə dəjишdijini nəgl edin. Bu dəjишmələri hansы səbəbləр tə'jin etmишdir?

3-чү dərs. **Kuba respublikasы.**

Məzmuny: Igtisadi-coғrafi mөvgejini əsas xүsusijjətləri, əhalinin və təsərrүfatын coғrafijasы.

Dərsdə fəaliJJətin təшkili. 1. Mүsahibə prosesində bejnəlxalg sosialist

əmək bölküsündə Kubanın jerini müyjən etmək, respublikanın təsərrüfatının inkişafının cür'ətləndirilməsində GIJŞ üzv olan ölkələrin kömeji. 2. 5 №-li praktik işin jerinə jetirilməsi: müxtəlif informasija mənbələrinə əsasən (mətn, dərslik, xəritələr, «Kuba respublikası», d/f fragmentləri) numunəvi plan üzrə ölkənin igtisadi-coğrafi xarakteristikasını tərtib etmək. Işin nəticəsi müxtəlif formalarda əks etdirilə bilər: a) kontur xəritə üzərində xəritə-sxem (bax: tapşırıq 3); b) ölkənin igtisadi sosial coğrafijasının spesifik xüsusijjətləri haggında ğısa jazılı nəticə kimi; v) informasija mənbələrini köstərməklə kenişi numunəvi plan şəklində; g) joldaşın çavabına jazılı pə'j.

Suallar və tapşırıglar:

1. Kuba respublikasının igtisadijjatının inkişafı və xalg təsərrüfat kompleksinin jaranmasında əldə etdiji nailijjətlər haqsılardır? 2. Xarici igtisadi əlagələrin ölkənin təsərrüfat həjatındakı rolu nə ilə izah olunur? Onlar nəglijjatin və liman təsərrüfatının inkişafına nə kimi tə'sir köstərir? 3. Ölkənin ən iri limanlarını kontur xəritəjə köçürün. SSRI-jə və ən jaxın ölkəjə gədər olan məsafəni köstərin; nikel filizi jatagларını gejd edin; əsas nəglijjat magistralını ajırın, Ğavana və Santjago-de-Kubanın ixtisaslaşmasını köstərin: sitrus bitkiləri və şəkər istehsalı rajonlarını ştrixləjin; ixrahat və idxalatın istigamətini və tərkibini oxlarla köstərin.

4-çü mövzu: **Əmək bejnəlxalg sosialist bölküsü. Sosialist igtisadi inteqrasijası (2 saat)**

Tə'lim-tərbijə vəzifələri:

1. Mövçud təsəvvürlərə əsasən jeni anlajışlar formalaşdırmag: Əmək bejnəlxalg sosialist bölküsü və sosialist igtisadi inteqrasijası. 2. GIJŞ üzv olan ölkələrinin elmi-texniki və istehsal inteqrasijası haggında şagirdlərə bilik vermək. 3. Sov.İKP XXVII gurultajının, dövri mətbuatın timsalında ilk mənbələr üzərində işləmək bacarığının formalaşmasını davam etdirmək; öjrənilmiş material əsasında ümumiləşmə apармag, seminar məşğələlərində problemlərin müzakirəsində iştirak etmək.

Tə'lim vasitələri: Sov.İKP XXVII gurultajının materialları» (səh. 70—71, 129—130, 171—172, 327—329), «GIJŞ üzv olan ölkələrinin əmək bölgüsü haggında» (səh. 33) Sov.İKP XXVII gurultajı sosialist dövlətlərinin əmək bölgüsü haggında.

Dərsdə fəaliyjətin təşkili. 1. Dərslijin məzmunu üzərində müstəgil iş: jeni anlajışlarla mənimsəmək. 2. Müəllimin dərsin mövzusunu ajdınlaşdırması. 3. Sadə sxemlərin «Əməjin bejnəlxalg sosialist bölküsünün formaları», «GIJŞ üzv olan ölkələrinin elmi-texniki inkişafının kompleks proqramı» (beş üstün istigamət). 4. «GIJŞ üzv olan ölkələrinin əmək bölgüsü haggında» xəritəsinin və «1, 20 №-li numajişetdirici vəsaitlərin tənlili.

2-çi dərs. **GIJŞ üzv olan ölkələrinin elmi-texniki və istehsal inteqrasijası (bilikların yumumiləşdirilməsi).**

Məzmun: Janaçar-xammal proqramının həlli; istehsalın ixtisaslaşması və kooperativləşməsi; əsaslı tikintidə, agrosenajedə və nəglijjat komplekslərində inteqrasija; GIJŞ üzv olan ölkələrin bejnəlxalg bazarı; inteqrasijanın coğrafi aspektləri.

Dərsdə fəaliyjətin təşkili (seminar). Ən azı iki həftə (əvvəl) müəllim şagirdləri seminar məşğələlərinin suallarını ilə tanış edir, nə üçün ilkin mənbələri təklif edir, fərdi və gruplar üzrə məsləhətlər apарır. Seminarın apарılması: 1. Müəllimin kiriş sözü. 2. Şagirdlərin çıxışı, dərsin suallarının müzakirəsi. Seminarın kedişində şagirdlər plan tutur, əsas müddəaları ajırır, xəritə-sxem və sxem-konspekt tərtib edirlər.

Seminar məşğələsi üçün suallar:

1. Elmi-texniki tərəqqi dövründə sosialist igtisadi inteqrasijasının və bejnəlxalg əmək bölgüsünün hansı formaları daha üstün inkişafa malik olaçag? Nə üçün?

2. GIJŞ üzv olan ölkələrin elmi-texniki tərəggisinin kompleks proqramının əsas istigamətləri haggında danışın. Bu proqramın həjata kegirilməsi hansı sahələrin inkişafında öz əksini tapaçag? Nə üçün?

3. Inteqrasija sosialist ölkələrinin təsərrüfatının strukturuna və jerləşməsinə neçə tə'sir edir?

Seminar üçün ədəbijjat: «Sov.İKP XXVII gurultajının materialları», «Экономическая интеграция стран — членов СЭВ (М., Просвещение, 1986), Иноземцев Н. Н., Синяков Ю. А. «СЭВ: Социалистическая интеграция в действии» (М., Педагогика, 1986), «Комплексная программа научно-технического прогресса» (География в школе — 1986. — № 4 — с. 65). dərslik, məktəb atlası, atlas «Sovet Ekonomiçeskoy Vzaimopomoşçi» (M., GUGK. 1986).

Daim inkişafda

Kommunizm formasijasının bərgərar olmasi və inkişafının ümumi mənzərəsi haggında, ajrı-ajrı gardaş ölkələrin həmin jolla nə vür irəlilәməsi, bu və ja dikər ölkənin hansı konkret nəticələri həll etməsi haggında dəgig təsəvvür jaradılmasi çəmijjətin nail oldugu tarixi hüdudların obyektiv elmi gijmətləndirilməsindən, inkişafın həmin mərhələsində baş vermiş dəjişikliklərin məzmunundan birbaşa asılıdır.

Kompleks halda gijmətləndirmə

Marksizm-leninizm banilәri çəmijjətin kommunizmə doğru irəlilәməsində kejfijjətçə müxtəlif tarixi mərhələlərin mejdana kəlmәsini elmi surətdə əvvəlçədən kөrmüş və bu vaxtilə kommunizm çəmijjətinin bərgərar olmasi və inkişafı dөvrlərinin hamı üçün əhəmijjətli, bejnəlmiləl sistemini işlәjib hazırlamışlar.

K. Marks, F. Enkelс və V. İ. Leninin fikirlərinə kөrə jeni formasijanın bərgərar olmasi və inkişafında kejfijjətçə bir-biriндən fərglәnən üç tarixi dөvr olaçagdır: 1) kapitalizmdən kommunizmin ilk fazasına — sosializmə kəçid mərhələsi;[1] 2) kommunizmin ilk, jaxud aşağı fazası olan sosializm; 3) jeni formasijanın jüksək fazası olan kommunizm.

Sosializm guruçuluğu praktikasi əvvəlçə Sovet İttifagında, sonra da dikər sosialist ölkələrində kommunizm formasijasının bərgərar olmasi və inkişafı dөvrlərinin bir-birini əvəz etməsi barədə gabagçadan elmi şəkildə dejilәnləri təsdig etmiş və təsdig edir. Bununla janaşı, bejnəlmiləl təçrübə, sosialist ölkələrinin praktikasi həmin təsəvvürlərdə müəjjən dəgiglәşdirmələri vaçib etmişdir. Bu dəgiglәşdirmələrin məzmini iki qrupda çəmlәşdirmək olar.

Birinçisi, təçrübə kөstərdi ki, sosializmə kəçid dөvrünün başa çatmasında israr edən əvvəlki me'jarlar birtərəfliдir və dүzkün dejildir. Bu zaman əsas gijmətləndirmə me'jarı kimi jalnız istehsalın ictimailəşdirilmiş vasitələrinin həçmindən istifadə olunurdu. Indi hamı tərəfindən təsdig olunmuşdur ki, kəçid dөvrünün başa çatmasının objektiv me'jarları komplekс me'jarlardır. Burada ictimai həjatın bütün sahələrində: istehsalda, sosial-sinfi münasibətlərdə, sijasətdə, şüurda **sosializmin əsaslarının** qurulmasında əldə edilmiş səviyjəni dəgiglәşdirmək lazımdır. Indi sübut edilmişdir: kəçid dөvrü (və sosializmə kəçid) o jerdə və o zaman başa çatır ki, burada sosializmin əsasları jaradılmış, jaxud sosializm əsasən qurulmuşdur.

Ikinçisi, sosialist birliyinin bütün ölkələrində indi əsaslı surətdə gəbul edilmişdir ki, jeni kommunizm formasijasının fazası kimi sosializm qurulушu xejli davam edəçək və өzünün inkişafında hamı üçün əhəmijjətli olan iki mərhələdən ibarət olaçagdır: **inkişaf etmiş sosializm guruçuluğu mərhələsi** və **inkişaf etmiş sosializm,** onun təkmilləşdirilmәsi **mərhələsi.** Bu zaman inkişaf etmiş sosializm mərhələsi kəçid dөvründən sonra sosializmin əsaslarının jaradılmasından başlajır. Həmin baxtdan sosializm өzünün xüsusi təmәlində inkişaf edir. Inkişaf etmiş sosializm guruçuluğu başa çatdıgdan sonra onun təkmilləşdirilmәsi başlajır. Jeni mərhələlər olmadığı üçün bu prosec kommunizmə gədər davam edəçək və өzünү jeni formasijanın ikinçi fazasi kimi sosializmin bilavasitə bөjüjərək kommunizmə kəç-

[1] Əkər sosializmə doğru inkişaf kapitalizmdən dejil, feodalizmdən, jaxud kapitalizmə gədərki dikər istehsal formalarından kəçərək baş verirsə, onda bu, kapitalizmdən sosializmə kəçid dөvrü dejil, өzünün ganunauyğunluqları və inkişaf formaları olan inkişaf etmәmiş igtisadijjatdan sosializmə kəçiddir.